

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 22

(17510)

2008 чылдың
МАРТ 4,
вторник

Садар өртөө
4 рубль.

Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдалары

РОССИЯ ПРЕЗИДЕНТИЗИН СОҢГААН

2008 чылдың март 2-де болган Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдалары Россияның бүгү субъектилериниң соңгулда участкарына политиктиг бедик деңгелге организастиг, соңгулда хоойлужудулгазының кандыг-даа хажыдышыкыны чокка эрткенин РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Владимир Чуров дыңнаткан.

РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязының баш бурунгаар үндүрген сан-чурагайларын езугаар алырга, даңыда кирген соңгукчуларның 70 хуузу бадылаашкына кирип, чурттуң баштыңын соңгуп алырынга идепкейлиин көргүскен. Март 3-те Москваның биле 10.00 шакта протоколдарның 99,44 хуузу ажилдап кылган соонда, Дмитрий Медведев соңгукчуларның 70,23 хуу бадылаашкынын, Геннадий Зюганов—17,76 хуу, Владимир Жириновский—9,37 хуу, Андрей Богданов—1,29 хуу бадылаашкынын алган. Дмитрий Медведев соңгукчуларның 70,23 хуу рекорд бадылаашкынын алгаш, бирги черде чоруп турар. Россияның Президентизи Владимир Путин Дмитрий Медведевке болгаш күрүнениң баштыңын соңгулдалары чедишкенин доозулганы-биле Россияның хамаатыларына байыры чедирген.

Россияның девискээринге соңгулда участоктары хагдынган соонда Кызыл шөлге дөртөн муң хире кижиркиржилгиле «Россияны соңгуп тур бис» деп улуг концерт болган. Аңаа РФ-тиң Президентизи Владимир Путин биле РФ-тиң Президентизиниң албан-дужаалына кандидат Дмитрий Медведев киришкен. Владимир Владимирович сөс алгаш, мынча дээн: «РФ-тиң Президентизиниң соңгулдалары болуп эрткен. Бистин кандидаты Дмитрий Анатольевич Медведев бүүрелдин-биле мурнуку одуругда чоруп орат. Россия Федерациязының соңгулда участоктарына бадылаашкыны келген бүгү хамаатыларга өөрүп четтиргенини илереттим. Бо болза, демократтыг күрүнөдө чурттап турар бис деп чувени көргүзүп турар-дыр. Бистин хамааты ниитилеливис ажыктыг, харысалгалыг болгаш идепкейлиг болуп бар чыдар. Парламент болгаш Президент соңгулдалары Конституцияда айтканынга болгаш хоойлужу-

дулга дүүштүр эрткен. Дмитрий Анатольевичке байыр чедирип тур мен, аңаа чедишкенин күзедим».

Дмитрий Медведев соңгукчуларга өөрүп четтиргенин илереткен.

Оң соонда Дмитрий Медведев бодунун соңгулда штавынга чеде бергеш, парлалга конференциязын эрттиргеш, журналистерниң хей санныг айтырыгларына харыылаан. Бир эвес соңгулдаларга тиилеп алыр болза, оң чоокку үеде кылыр деп турар кол ажылы чүү болурун журналистер сонургаан.

Келир үеде ажилдаар Россияның күүсекчи эрге-чагырга органы тургузарынче кичээнгейни салырын Дмитрий Медведев дыңнаткан, ол дээрже эң-не кол сорулга, орта хөй күш үнер, берге айтырыг, ону чедип алыр, келир үеде Чазак Даргазы болур Владимир Путин-биле бо ажилды кады кылыр, мону ийи ай хуусаа дургузунда шиитпирлээр бодалдыын айткан. Бо ажилдың түнелинде мурнунда салдынган сорулгаларны чедишкенин шиитпирлеп шыдаар күштүг, ажыл-агыйжы, амгы үениң чаа күүсекчи эрге-чагырга органы тургустунарын чугаалаан. Бир эвес соңгулдаларга тиилээр болза, чурттуң Президентизи Владимир Путинниң политиктиг угланышыкынын уламчылаарын соңгукчуларга ол бүүр-реткен.

Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларына баштайгы медээлер езугаар алырга, Тыва Республиканың соңгулда даңызында кирген 160936

соңгукчунун 80,58 хуузу бадылаашкына киришкен. Бай-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл кожуннарның соңгукчуларының 99 ажыг хуузу бадылааш, эң-не идепкейлиг болуп, өскелерге үлегер-чижээн көргүс-

кен. Ак-Довурак хоорайның, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожуннарның соңгукчуларының 90 ажыг хуузу бадылаашкына киришкен. Кызыл хоорайның даңыда кирген соңгукчуларының 67,45 хуузу бадылаашкына киришкеш, кудуку түнелдиг болган.

Тываның соңгукчулары Дмитрий Медведев дээш 89,24 хуузу бадылаан, Геннадий Зюганов—5,82, Владимир Жириновский—3,9, Андрей Богданов—0,59 хуузу бадылаан. Улуг-Хем кожуннун соңгукчуларының 99,72 хуузу Д. Медведев дээш бадылаан, Ак-Довурак хоорайның, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Чаа-Хөл, Эрзин кожуннарның соңгукчулары Д. Медведев дээш 90 ажыг хуузу бадылаашкынын берген. Кызыл хоорайның болгаш өске арткан кожуннарның соңгукчуларының 80 ажыг хуузу Д. Медведев дээш бадылаан. Ынчангаш Тываның соңгукчулары бадылаашкына конгуп идепкейлиг киришкен.

Кызыл хоорайның соңгулда участоктарына бадылаашкын эртенин 8 шакта эгелээн. Ленин №12 соңгулда участогунун даргазы Галина Поспелова бадылаашкын организастиг чоруп турарын биске чугаалады. Хүндүскүнүн 14 шакта даңыда кирген 2258 соңгукчунун 60 хуузу бадылаан болду. Соңгукчуларның даңызын четпес тургусканындан чамдык чурттап чыгарып ады чок болуп турарына соңгулда участогунун даргазы хомудады. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол бо участока келгеш, бадылаар хамааты хүлээлгезин күүсеткен. «Бо болза, чурттуң кол соңгулдалары болур, орта соңгукчу бүрүзү киржир эргелиг, чуртунун, ажы-төлүнүн келир үези дээш, чуртту удуртуп-баштап шыдаар эң-не төлөпиг кандидат дээш бадылаар уjurлуг бис» деп ол чугаалаан.

Правобережный-1 №23 соңгулда участогунга баргаш, участок соңгулда комиссиязының даргазы Татьяна Якимовага ужуражырывиска, бадылаашкын кидин түлүк чоруп турарын чугаалады. РФ-тиң Президент соңгулдалары биле чергелештир ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазына Правобережный №4 соңгулда округундан депутатты база соңгуп турар. Бо участока база-ла соңгукчуларның даңызы шын тургустунмаан, ынчангаш чамдык ады кирбээн соңгукчулар хомудап турар.

(Уланчызы 2-ги арында)

РОССИЯ ПРЕЗИДЕНТИЗИН СОҢГААН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

Автодорожный №3 соңгулда участогунда бадылаашкын чогуур деңгелде чоруп турарын, даңзыда кирген 2031 соңгукчунун 50 хуузу 14 шакта бадылаан оон даргазы Борис Андросов биске чугаалады. Чурттуң баштынын соңгуп турар кол соңгулдаларга соңгукчулар идепкейлиг киржи турарын ол демдегледі.

Бо чылдың март 2-де Россиянын Президентизинин беш дугаар соңгулдазы болуп эрткен. 1996 чылдан бээр **Загородный №10 соңгулда участогунун** доктаамал соңгукчузу болуп келген мен. 1996 чылдың июнь 16-да РФ-тин Президентизинге Б.Н.Ельцин ийи дугаар соңгудуп турда, бо соңгулда участогунга байдал дүүшкүрлүг-ле турган чүве. Ол үеде чуртка кончук нарын байдал турганы-биле, кымны соңгуурул деп айтырыг соңгукчуларны дүвүредип турганы илден. РФ-тин Президентизинин ам

болуп эрткен соңгулдаларында соңгуп чеде бергеш, байдал шуут сыр өскерилгенин дораан эскердим. Участок соңгулда комиссиязынын даргазы Наталья Александровна Седневадан соңгулдаларнын чоруп турар ниити байдалын кыскасы-биле чугаалап бээрин диледим:

— Бистин соңгулда участогунда 1200 соңгукчу ниити даңзыда кирип турар. Эртенгинин 8 шакта соңгулда участогун ажыдыптары-выска, соңгукчулар манап турар болду. Бо соңгулдаларга соңгукчулар кайы-даа соңгулдадан артык, кончук идепкейлиг киржи турар-дыр. Соңгулда хоойлузун хажыткан кандыг-даа ындыг таварылга болбайн тур. Кандидаттарнын хайгааракчылары шупту бо олуруп турар — дээш, хайгааракчыларже айытты.

Соңгукчуларнын идепкейлиин кижі дораан эскерип каар. Ээлчег манаан улус дыка хөй. Чурттуң салым-чолунга соңгукчуларнын киржилгези дыка улгаткан деп чүве моон көстүп турду. Загородный №10 соңгулда участогунга соңгулдаларнын канчаар эрткенин көрүп

тээлинер; Богданов дээш 7, Зюганов — 65, Медведев — 485, Жириновский дээш 28 соңгукчу бадылаан. РФ-тин Президентизинге төлөпиг кандидат Д.Медведев бо соңгулда участогундан арыг тиелгени ап үнгөн.

Малчин №6 соңгулда участогунун девискээрине соңгукчулар хун дургузунда тап-билээ боттарынын үнүн бадыткап кээп турган. Каш чыл бурунгаар бо девискээрге хамааржыр чурттакчы чонун соңгулда девискээри талыгыр ыракка турганындан ынаар баары арай берге турганын келген чон чугаалажып турду. Ынчангаш бажындан ырак эвесте «Аптека эргелелин» чоогунда АТБ-нин бажынынче чоокшуладып келгени чонга дыка эпиг болганы чугаажок. Оон салдары-биле сөөлгү чылдарда соңгулдаларга бо девискээрин чону хоомай эвес киржи келген.

Соңгулда девискээри ажыттыгын соонда, эртенден кезээ хагынарынга чедир чон ууруксууруктап, улуг дыка сыңмарлашпайн-даа, улуг дыка саадавайндаа, Россиянын баштыны кым болурул дээр күзелин илередип кээп тургулаан. Ол девискээрлерде сөөлүндө туттунган бажыбалгат база шору болганындан, чамдык таварылгаларда даңзыда ады кирбейн барган соңгукчулар улуг шуугаазын чокка немелде даңзыга кирип бижиттирип алгаш, соңгуп кааш, чоруп тургулаан.

Ниитизи-биле бо девискээринин соңгуур эргелиг чурттакчыларынын 70 ажыг хуузу соңгуп келген. Баш бурунгаар медээлер езугаар, соңгуп келген хамаатыларынын 80 хире хуузу боттарынын үнүн Д.Медведев дээш берген.

Кечил-оол №22 соңгулда участогун Кызыл хоорайнын №3 ортумак школазында турар. Маана эртенгинин 7 шак 30 минута турда кээривиске, соңгулда комиссиязынын кижигүннери чоорту кээп турар хайгааракчыларын уткуп, ажылдаарынга белеткенип турар болду. Удатпаанда 1 дугаар соңгукчу — улгады берген эр кижі чедип келди. Ол кирип бижидилгезинин аайы-биле бо соңгулда участогунга бадылаар, а чурттап турар чери оң талакы эрикте, оон тура чадаг кылаштап келгеш, эртежик чедип кээп-тир мен деп, манагынын кылаштап тур. Оон чоорту ийилеп-чаңгыстап, 8.00 шакка чедир 8 хире кижі чыгып келди, 8 шакка 5 минута четпейн турда соңгулда участогунун даргазы Валентина Реповна Чыргал чыгып келген соңгукчуларга, соңгулда келгенин эргелиг болгаш хайгааракчыларга бо соңгулдаларнын онзагайын демдегеп, чуртувустун Президентизин соңгуп турар хуну байырлалга деңеп,

чыгып келгенерге байыр чедирип, сөс алган. Оон улаштыр таңмалааш, хаап каан соңгулда хааржаан кандидаттарнын хайгааракчыларынын кичээнгеилг карактап көргени-биле ажыткаш, соңгулда кабиналарын топтап көргенин соонда, соңгукчуларнын бадылаашкыны эгелзэн. Участоктун 1190 бадылаар эргелиг улузунун аразындан 69 харлыг Сметанина Валентина Владимировна бир дугаар соңгукчузу болган. Ол шилип алган кандидатын бадыткап турар соңгулда бюллетенин өттүр көстүп турар соңгулда хааржаанче кирипти.

Бо соңгулда участогунга катап 18.00 шак турда келдим. «Соңгукчулар соңгулдаларда идепкейлиг киржи тур, бо шакка чедир хоойлу-дурум хажыдышыкыннары болбаан, ам көжүп чоруур бадылаашкын хааржактарын манап тур бис» — деп, комиссия даргазы чугаалады. Кечил-оол №22 соңгулда участогун бодумнун база соңгуур ужурулг участогун болганда, мен база хамааты хүлээлгемни күүседип, бадылаар эргемни ажыглап, төлөпиг деп санааным кандидат дээш үнүмү бергеш, бо бүдүн хун келген хөй-хөй соңгукчулар-биле база бир дөмей хамааты хүлээлгем күүсеткен минниш-кин-биле оон чоруптум.

Каа-Хем суур. 2008 чылдың март 2-де мен, Каа-Хем суурнун чурттакчызы болганымда, өскерден дудак чок бодумнун хамааты хүлээлгем күүседип, Россия дээр улуг чуртувустун Президентизин соңгуур бетинде, кожууннун төп соңгулда комиссиязынын даргазы Яков Сергеевич Лобановка ужуражып чеде бээримге, ол мээң кезек соңгуургаан айтырылгарымга харыны берди. **Кызыл кожуунда 13 соңгулда участогун** бар, оларнын 3-ү — кожууннун төвү боор Каа-Хем суурда, 2 участок Сукпак сумуунда, арктаннары кожууннун суму бүрүзүндө. Соңгулдаларга шупту херек чүүлдер — урналар, чаа хевирин кабинкалары, көжүп чоруур соңгулда хааржактары соңгулдаларга беленин ол магадылады. Онзагай болушкуннар демдеглеттимзэн, тускай хыналда

эрттирер хайгыылдар ажылдап, участок бүрүзүндө шагдаа ажылдакчылары чурум езугаар дежурныйлап, оларны камгалап турарын ол дыңнатты.

Светлана Константиновна Шевыревага баштаткан № 86 соңгулда участогун Каа-Хемнин Солаан Базыр-оол аттыг культура одаанда (соңгукчулар даңзысында 1155 кижі кирип бижиткен), № 87 соңгулда участогун Лариса Алдын-ооловна Дармажап баштап, суурнун уругларнын социал хоргадал черинин чөмненир столовазында соңгукчуларны хүлээп ап, ажылдап турар болду. Ол участка соңгуп кээр кижилерин саны 1500 кижі. А № 88 соңгулда участогун Каа-

Хемнин эң хөй санныг соңгукчулуг деп саннаттынып, оон мурнунда турган КМК-1317 организациянын 2 каът конторазында ажылдап турар болгаш амгы үеде ол контораниити чуртталга бажыны кылдыр эде кылдыгын бооп турар. Ол участка 3046 санныг соңгуур назылыг кижі кирип бижиткен болгаш ону Любовь Артемьевна Докуй удуртуп турар.

Март 2-де Россиянын Президентизин соңгууру-биле мен бодумнун кирип бижидилгем аайы-биле **88 дугаар соңгулда участогунга** кандыг кижі эң бир дугаар соңгуур ирги дээр бодалым-биле,

8 шакка 10 минута четпээнде-ле четтим. Соңгулда участогунун эжинин аксында 20 шаа кижі чыскаалып алган манап турлар. Үе таптыг-ла сес шак тик минута турда, соңгуур залче келген чонну кирерин чалааш, ук соңгулда комиссиязынын даргазы Любовь Артемьевна сөс ап, кижі бүрүзүг чурттуң Президентизин шын шилирин чагып, шак мындыг соң-

тимде демдегледим. Соңгукчу кижі бүрүзүнүн шилилгези шын болгаш чөптүг болуп, иштинде бодап алган күзелдери амыдырал-чуртталгазынга боттаны бээрине идегеп турганзыг. № 88 соңгулда участогунга эртенгинин 8 шак 4 минута турда, бир дугаар хамааты эр кижі 40 харлыг Клим Монгуш соңгуур хүлээлгезин күүсетти. Ол Каа-Хемде 1977 чылдан эгелеп чурттап турар. Бодунун хамааты хүлээлгезин черле ак сеткилдиг күүседип чоруурун ол чугаалады. Кымны соңгаанын мен оон соңуургап айтырымга, боду ышкаш аныак назылыг, Путиннин соон салгаар Медведевти шилээнин ол чугаалады. Мурнуку чылдарда чон улуг дыка соңгуп келбейн турганын демдеглээш, бо сөөлгү чылда чурттуң болгаш республика иштинде бооп турар соңгулдаларыга аныак-чалыы-даа, улгады берген хамаатылар бир демниг хөй-аът көдүрлүшкүнүг, бедик тура-соруктуг киржи, соңгуп турар апарганын эскерип турарын ол чугаалады. Эрткен чылын декабрда болган соңгулдаларга соңгуур ээлчээр манап, элзэн үр үе чидиргенин ол барымдаалааш, эртежик келгенин тайылбырлады. Бо соңгулдаларнын эң харысгалгыг бооп турарын демдеглевшаан, дүш үезинде «Аът бажы козургай, кижі бажы кизиргей болур» деп, ол чугаалады.

Шынап-ла, ол-ла участка дүш соонда байдал кандыг апарганын соңуургап чеде бээримге, соңгулданын кидин түлүк үези бодур деп чүвени бодум херек кырында бүзүредим.

Сукпак суур. Сукпактын 95 дугаар девискээр соңгулда участогунга РФ-тин Президентизинин соңгулдаларында чон РФ-тин Күрүне Думазынын депутадын соңгуп турганындан арай идепкейи сула киришкен. Азы сан-чургайлар-биле алырга, соңгукчуларнын 52 хуузу киришкен. Ол дээрге 820 соңгукчу. Олардан чаңгыс соңгукчу А.Богданов дээш, 43 соңгукчу В.Жириновский, 54 — Г.Зюганов, 710 соңгукчу Д.Медведев дээш соңгаан. Күш чок болган бюллетеньнерин саны — 12.

Бо соңгулда участогунга ол хун тус чернин Төлээлекчилер хура-лынга Кечил-оол соңгулда округунун депутадын шилир соңгулда база болган. Аңаа Ирина Дамбуу удурланкчызын 2 санга ашкаш, тиелзэн. Соңгулда участогунга хажыдышыкыннар илереттимзэн. Девискээр соңгулда участогунун даргазы Рада Серээжикпей соңгукчуларга, хайгааракчыларга медээлерни билдингири-биле берип, РФ-тин Президентизинин соңгулдаларын эки удуртуп эрттирген.

Соңгулда участоктарындан репортажтарны Таан-оол Хертек, Сергей Хертек, Надежда Очур, Людмила Хоюу-оол, Карим Монгуш, Айлаң Даржаа белеткзэн.

Ай-кыс Маспык-оол биле Карим Монгуштуң тырттырган чуруктары.

ХООЙЛУЛАРНЫ САГЫВЫШААН, ДЕМОКРАТИЯЖЕ

Россия Федерациязының прокуратуразы—күрүнениң адындан РФ-тин Конституциязын сагырын болгаш чурттуң девискээринде күштүг болуп турар хойлуларның күүселдезин хайгааралын боттандыра чангыс аай федералдыг төпчүткен система органы болур. Ынчангаш ооң ажил-чорудулгазының кол угланышкыны болза, кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаары, хамаатыларның хойлулар езугаар сонургалын хандыраары болуп турар.

Прокуратура кезээде ниитилелдин чөлөнгижи, чурттуң хойлуларын, чаагай чоруун болгаш ат-алдарын камгалаар күжү болуп келген.

Тыва Республиканың прокурору П.В.Бухтояровка бистин корреспондентивис ужурашкаш, 2007 чылда республиканың прокуратура органнарының кылып чоруткан ажилын түңнөп, ажилының дугайында чугаалап бээрин билдирди.

—Павел Валерьевич, прокуратураның хайгаарал ажил-чорудулгазының кол угланышкыны хамаатыларның эргелерин камгалаары болгай. Кижилер шынны тып алыр дээш албан-дужаал эдилээр дүжүмөттөриниң кабинеттерин кезээш, чүнү-даа үзе шийтирледип ап шыдавайн, дуза дилеп прокуратурага келир болгай. 2007 чылда хамаатыларның чеже хире санныг дилеглери, билдиринишкенири киргенил?

—Эрткен чылын Тывага хамаатыларның эргелерин хажыдар таварылгалар эвээжээни демдеглеттинген, ынчалза-даа сан-чугагалар хөй болуп артпышаан. Прокурорлар үш муң ажыг хажыдышкыны илереткен. Прокуратура органнары хамаатыларның 3528 хомудалдарын, билдиринишкенирин көргөн, 2006 чылга деңнээрге, 104 хомудал хөй болуп турар. Хууда хүлээп алышкынга үш муң ажыг кижилер хүлээп келген. Хамаатыларның билдиринишкенириниң көвүдөп турары бистин органга чоннун бүзүрелиниң өскениниң көргүзүү деп санап турар бис.

Хамаатыларның күш-ажыл эргелерин камгалаар талазы-биле комплекстиг хемчеглерни алза-даа, Тываның шалың талазы-биле өрезин шуптузун төлөдери чедип алдынмаан.

Шалың албайн турган ажилчыннар удуртукчуларының истеп сүре бээринден корткаш, хомудавайн турган таварылгалар илерээр. Кызыл хоорайның прокуратура ажилдакчылары боттары күш-ажылчы коллективтерге баргаш, хамаатыларга оларның күш-ажылчы эргелерин тайылбырлап берип турган. Мындыг хемчеглерниң түңнелинде, хоорайның прокуратуразына билдиринишкени киргениниң саны 2006 чылдан үш катап өскөн.

Ажил төлөвирин саададып турарының фактыларын ай санында хынаанының түңнелдери-биле удуртукчуларга 267 сагындырыгны берген, 93 негелдени чарлаан. 455 хамаатының 8,8 млн. өрезин төлөп бээр дугайында билдиринишкени судче кириген. 90 удуртукчуну административтиг харыс-салгага онааган, оларның алдызын албан-дужаалындан халаан. Ийи ай ажыг үеде шалың төлөвээр бир фактыга хамаарыштыр кеземче херээн оттурган. Бо бүгү хемчеглер хамаатыларның күш-ажыл эргелериниң хажыдышкынын эдеринге салдарны чедирген.

—Шалың өрезинден аңгыда хамаатыларның кандыг айтырыг талазы-биле билдиринишкениниң прокурор хыналдаларын чорутканыл?

Прокурорлар транспорт болгаш даг-тивыш бүдүрүлгелеринде күш-ажылдың камгалаалының хойлуларга сагындырыгны күүселдезин хынап көргөш, 93 хажыдышкыны илереткен. 26 удурланышкыны кириген, 27 сагындырыгны берген. Корум-чурум харыс-салгазын 6 удуртукчуну онааган, ийизин торгаан.

Чуртталга-коммунал ажил-агыйларының одалга сезонунга белеткенип турар үеде хыналдаларны чоруткаш, прокурорлар муң хажыдышкыны илереткеш, тыпкаш, оларны эдер хемчеглери ап чоруткан. «Тываэнергоремонт» күрүнө бүдүрүлгезинин директорунга хамаарыштыр РФ-тин Кеземче кодекзинин 171 чүүлүнүн 2 кезээниң «б» пунктузу-биле кеземче херээн оттургаш, судче кириген.

Назы четпээннериниң эргелерин камгалаарына доктаап көрей. Уруглар—бистин чуртувустун келир үеи болгай. Назы четпээннериниң сонургалдарына 104 млн. рубльдин 189 негелдезин прокурорлар судче кириген, оларның 60 хуузу суд хандырган. 177 муң рубльге негелдениң 18

хуузу эки тура-биле күүсеткени-биле соксаткан. Назы четпээннериниң өске-даа сонургалдарын суд-биле камгалаар ажилын прокурорлар идепкейжиткен. Ниити билиг адырынга күрүнө магадылалын хандыра субвенция талазы-биле ТР-ниң Сан-хөө яамызының 103 млн. ажыг рубль өрезин тыртыра дугайында Кызыл хоорайның прокурорунун негелдезин суд хандырган.

—Павел Валерьевич, Тыва Республика дотация алыр субъект болгай. Ындыг-даа болза, күрүнө «карманынче» холун суга бээр бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң удуртукчулары бар. Экономика адырында хойлуудулга хажыдышкыны соксадыр дээш прокуратура органнары чүнү кылып турарыл?

—Экономика адырынга ниити хайгаарал хыналдаларын чорудуп тургаш, 2570 хажыдышкыны прокурорлар илереткен. Хойлу езугаар эвес эрге-хоойлу актыларына хамаарыштыр прокурорлар удурланышкынын кылган, сагындырыгларны берген. Корум-чурум харыс-салгазына албан-дужаалдыг 240 кижини, административтиг харыс-салгага 28 кижини онааган. Прокурорларның хыналда материалдарын езугаар сес кеземче херээн

Хамаатыларның эргелери — камгалаалда

оттурган. Экономика адырынга болу бээр хире хажыдышкынын сагындыра талазы-биле прокурорларның ажылы идепкейжээ. Хойлу хажыдышкынын кылып болбазының дугайында чарлаан сагындырыгларның саны колдуунда ийи катап өскөн.

Бюджет дугайында шийтирлерни хүлээп алырда, хойлулар сагырын хайгаараар талазы-биле хемчеглерни прокурорлар чорудуп турар. 2007 болгаш 2008 чылдарның бюджеттерин чогуур хуу-саазында хүлээп алырының хыналдаларын эрттирген. Федералдыг бюджет хойлуудулгазында өскерилгелер болганы-биле холбаштыр тус чер бот-башкарылга органнарының нормативтиг эрге-хоойлу актыларын, бюджет тургузуунун болгаш бюджет чорудулгазының айтырыгларын хынаан. Оларның түңнели-биле 122 сагындырыгны берген, 38 удурланышкыны чарлаан, 16 билдиринишкени судче кириген, 14 негелдени кылган.

Үндүрүг хойлуудулгазының күүселдезиниң хайгааралын боттандырып тургаш, үш муң ажыг хойлу хажыдышкыны илереткен, 2006 чылга деңнээрге, ол 17 хуу хөй болган. Прокурорлар кол кичээнгейни үндүрүлгелерни хойлууга дүүштүр шын чыып, үндүрүг төлөкчилериниң эргелерин сагып турарында, үндүрүг наарының хемчээлинче салган. Бо адырда хойлуну хажытканы дээш 378 сагындырыгны берген, албан-дужаалдыг 85 удуртукчуга корум-чурум харыс-салгазын, 27 удуртукчуга административтиг харыс-салгага онааган.

Бюджеттин орулгалыг кезээн көвүдөдиринче угланган хемчеглерни алган. Транспорт, чер, өнчү-хөргөңи үндүрүлгелеринден дөрт миллион ажыг рубльди тыртар дугайында 1385 билдиринишкени прокурорлар судче кириген.

—Коррупция-биле демисел дугайында амгы үеде чугаалажып турар болгай. Тывада коррупция бар бе? Бо угланышкыны-биле прокуратура чүнү кылганыл?

—Коррупция-биле демиселди чорудар

талазы-биле эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажил-чорудулгазын мөөн-нээр хемчеглерни республика прокуратуразы ап турар. Бо айтырыгларны Тываның эрге-хоойлу камгалаар органнарының удуртукчуларының дүүштүрүлгө хуралына чугаалашкан. Ведомстволар аразының ажилчын бөлүүн тургускан, ол ажилдап турар. Хойлуудулга күүселдезин доктаамал хынап келген. Коорупция угланышкыны 25 кем-херекти илереткен. Ооң 10-ун күрүнө эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарының албан-дужаалдыг кижилери үлгүткен, оларның аразында үш удуртукчу бар.

Иштики херектер органнары дүрген-истелге ажил-чорудулгазының шынарын экижидип шыдаан. Чүгө августун декабрьга чедир ТР-ниң ИХЯ-ның Экономика-хемчег эргелери коррупция угланышкыны чеди кем-херекти илереткен. Акш-төгөрик хээлизи алыры-биле холбашкан херектерни истеп тургаш, беш кеземче херээн оттурган.

Эрткен чылдың декабрьда республика прокуратуразының структурасында коррупция хойлуудулгазының күүселдезин хайгаараар чаа килдисти тургускан. Ол килдист бүгү эрге-чагырга органнарында, яамыларда, ведомстволарда, күрүнө болгаш муниципалдыг албанның адырларында коррупцияны илерээр хайгаарап хынаар, хынаан материалдарны кеземче херээн оттурары-биле эрге-хоойлу камгалаар органнарже чорудар.

—Демократияга силерниң хамаарылганы кандыгыл? Федералдыг хойлуудулга-биле субъектинин нормативтиг эрге-хоойлу актыларын дүүштүрер талазы-биле республиканың прокуратуразы кандыг хемчеглерни алганыл?

—Хойлуларны чүгө күүседип турар эрге-хоойлу күрүнө демократия хөгжүп сайзыраар. Аңаа удурланган таварылгада эрге-чагырга чок чурт болу бээр. «Хойлу диктатуразы—ол диктатураның чангыс хевир, аңаа чагыртыр хүлээлгелиг бис» деп Президент Владимир Путин чугаалаан.

Тываның прокуратура ажилдакчылары федералдыг хойлуудулганың күүселдезиниң хайгааралын боттандырып тургаш, республиканың күрүнө эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының эрге-хоойлу актыларының оларга дүгжүп турарынче онза кичээнгейни салып турар. Күрүнө эрге-чагырга органнарының федералдыг хойлуларга дүүшпези илерээр 76 эрге-хоойлу актыларының 72-зин дүүштүр кылган, арткан дөрт эрге-хоойлу актызын удавас чугаалажып көөр. Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазын чурумчудар болгаш чурттакчы чонга халас эмчи дузазын чедириниң күрүнө магадылалдарының программаның он дүрүмүн федералдыг хойлуларга дүүштүр кылган. Эмчинин шынарлыг дузазын алыр хамаатыларның эргелерин хажыдып турган хажыдышкынын чайлаткан, аңаа эмчи дузазын чедиринге чамдык сан-хөө чарыгдалдарының нормалары федералдыг төптүүндө куду болуп турганы хамааржыр. Прокурорлар тус чер бот-башкарылга органнарының 1483 эрге-хоойлу актыларының федералдыг хойлуларга дүүшпейн турарын илереткен, оларны чогуур хойлуларга дүүштүр эде

кылган.

Прокуратура ажилдакчылары 27 хойлу-төлөвирин эде кылып саналды кириген, федералдыг хойлуудулгага дүүшпес хойлуларны хүлээп алырын соксадырынга ол дузалаан.

—Кем-херек үлгүдешкини кезээде экономикадан болгаш социал адырдан, тодаргайлаарга, ажил чо-гундан, амыдырал-чуртталганың дең-нелиниң кудузуңдан, арагалаашкын-дан хамааржыр турган. Тыва сөөлгү он чылдарда Россияга кем-херек үлгүдешкининиң талазы-биле доктаа-мал эң көскү черни ээлеп келген бол-гай. 2007 чылда республикада кем-херек үлгүдешкининиң деңнели ды-ка кудулап батканын массалыг ин-формация чепсектери бижип турар. Чүү болганыл ол? Тывада түрөңги чорук кызырылганы ол бе азы эрге-хоойлу камгалаар органнар эки ажилдап турар болу бергени ол бе?

—Чурттакчы чоннун амыдыралы экижи-п эгелээр. Мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни боттандырып, дыка хөй акша-көпөөктү агроулетпүр комплекзин, кадык камгалаалын, өөредилгени хөгжү-деринге үндүрүп берип турар. Чурттакчы чон боттарының, ажил-чорудулгага амыдырал-чурттаары чүгө боттарының күш-ажылындан хамааржыр деп чүвени биле берген. Эрге-хоойлу камгалаар орган-нар кем-херек үлгүдешкининиң биле демиселди мурнукузуңдан күштелдирген, ол салдарына база чедирген. Республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының удуртукчуларының дүүштүрүлгө хуралда-рынга оруктарга озал-ондакты чавырылды-ларының, наркотиктиг бүдүмелдерни хойлу езугаар эвес сайгарары-биле база терро-ризмге удур демиселди күштелдирериниң, кем-херек үлгүдешкининиң кылып тургаш, чажыды-биле орулгалар кирип алыры-биле холбашкан кем-херектерни иле-редириниң дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалашкан. Ол ышкаш Күрүнө Думазының депутаттарының, РФ-тин Президентиниң, ТР-ниң Улуг Хура-лының ийи палатазының депутаттарының соңгулдаларына белеткел болгаш ону эрттирер үелеринде хойлуудулганы сагырын доктаамал хайгааралга ап турар. Бо ажил-херектерге республиканың бүгү массалыг информация чепсектериниң жур-налистери дузазын чедирип келген.

Тывага 2007 чылда кем-херек үлгү-дешкини 22,8 хуу кызырылган. Онза аар болгаш аар кем-херек үлгүдешкининиң саны 20,9 хуу эвээжээ, ооң иштинден өлү-рүшкүн 18 хуу кудулаан. Кижиниң кадынга өжөгээр аар кемдээшкин чедирери 12 хуу, дээрбедээшкин—27, үптээшкин—10, күш-тээшкин—32 хуу кызырылган. Эрге-хоойлу камгалаар бүгү органнарның ап чоруткан хемчеглериниң ачызында кем-херек үлгү-дешкининиң ниити амыдышкынын 5,3 хуу бедирин чедип алдыган.

РФ-тин Кеземче чорудулгазының коде-кизинге болгаш «Россия Федерациязының прокуратуразының дугайында» Федерал-дыг хойлууга өскерилгелер киригени-биле холбаштыр кем-херек үлгүдешкининиң учедунун, бүртүкелиниң болгаш кем-херек үлгүдешкининиң дугайында билдириниш-кинини канчаар сайгарып көргениниң хойлуудулгазының күүселдезин хайга-раарын прокурорлар күштелдирип чорут-кан. Эрткен чылын республика прокура-туразы кем-херек оттурарындан хойлу езугаар эвес ойталаан 3,5 муң ажыг херекти солаан, кем-херек үлгүдешкининиң уче-дундан чажырган 286 херекти илереткеш, учетта тургускан. Ону сайгарып көргениниң түңнелинде, эрге-хоойлу камгалаар орган-нарының 273 албан-дужаалдыг кижилеринге корум-чурум харыс-салгазын онааган.

«Россия Федерациязының күрүнө кызыгаарының дугайында» Федералдыг хойлуунун күүселдезин хайгаараары Тыва Республиканың прокуратуразының бир кол ажылы болур. Прокуратура Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели болгаш иштики херектер органнары-биле кады одалга-энергетика комплекзиниң, чуртталга-коммунал ажил-агыйының 30 объектинин терроризмге удур камгала-нырының дугайында хойлуудулганың күүселдезин хынааш, четпестерни илерет-кен, оларны эдериниң хемчеглерин алган.

Истелге изолятору болгаш шийткел күүседир албан черлери кеземче күүсе-дириниң хойлуудулгазын сагып турарын хайгаараары-биле 163 хыналдадан чоруткан. Хойлу хажыдышкында четпестерни эдер чогуур ажилдарны чоруткан.

САГЫШ-СЕТКИЛДИ

дүвүредип турар

Эрткен чылдың ноябрь 27-де үнген «Шын» солунда журналист Ю.Дарбааның «Таанда дайын шөлү эвес» деп чүүлүн номчааш, кижини сеткил-сагыжы дүвүрей бээр.

Шынап-ла, «Шын» солунга неделя санында дыңнадып бижип турары Иштики херектер яамызының медээлерин номчуурга, чииртим-не-дир. Чаңгыс-даа неделя иштинде өлүм-чидим болбайн барбас, коргунчу-ла чүве-дир. Чүгө эрткен чылдың он айларында 242 кижилуус холундан амы-тынындан чарылган дээрге, муңгаранчыг херек ышканыл. Оон хараазы-биле чеже-чеже ажы-төл өскүс-чавыс артканыл? Чеже кижилериниң карааның чажы төктүп, угаан-медерелинге аар соугну чедирген чүве.

Көрээлиңер даан, Кызыл хоорай-дыр. Тываның найысылалы өзүп хөгжүп орар чалыгы-чараш хоорайыыс. Оон кудумчуларын-да, ылаңгыя садыглар чанында базаарларда идик-хеви хирлиг, эзирик кижилер хуннун-не эндерик турар. Ол улустарны көөрге, чүгө тывалар болур. Тывалар боорда, колдуу херээженнер, харын-даа анык-чалыы кыс уруглар. Олар хөй чон аразынга алгышкан-кырышкан, эки-бак сөстөрүн орустап-тивалап ара-соора чугаалап чоруурун көөрге, чаржынчыг-даа, ыянчыг-даа.

Кызыл—Тыва Республиканың найысылалы болганда, делегейиниң кайы-даа чурттарындан аалчылар

кээр болгай. Ол кезек кижилериниң хайы-биле бүгү тыва чоннун аталдарынга, арын-нүүрүнге багай салдарны чедирип турары билдингир.

Сөөлгү чылдарда арагалаашкын Тываның бүгү чурттакчылыг черлеринде улам-на непереп турары чажыт эвес-ле болгай. Көдээ черлерде суг болза, дүн-хүн чок эзирик кижилер үзүлбес. Ылаңгыя пенсия, пособие үнген хуннерде мырыңай дүвүренчиг апаар. Оон-биле демисел шуут сулараан дизе меге эвес. Көдээ суурларда улуг-бичин-даа садыгларда хөй-ле чүве пиволар. Хондур-даа ажилдаар

канчаарыл оон эргези апарган. Ынчалза-даа ол эргени чөптүг болгаш шын ажыглаза ында багай чүве чок. Кем-херектин уржуу-биле амы-тынындан чарылганнар-дан аңгыда, шынар чок «технар» дижиривис арага ишкеш, хорананып өлүп турар улус кайы көвей.

Бистиң чаа Чазаавыс бо каш айлар иштинде дыка хөй чонга ажыктыг ажыл-үлени кылып четтигипкенин мактавас аргажок. Ылаңгыя сөөлгү үеде мырыңай кем-херек үлгединишкениниң бир үнөр дөзү болуп турган, мөлчүкчү оюннарны узуткааны кончуг-ла

Амыдыралдың айтырыглары

садыглар бар. Дүне оон чүгө эзириктер садыглаар болгай. Бо бүгүн хараазы-биле кем-херектин-даа, оор-суктуң-даа бооп турар чылдаганы ында.

Делегейде бодунуң бай-байлаа-биле, каас-чаражы-биле, арыг агаары-биле алдаржаан төрөөн Тывавысты кем-херек үлгедикчилериниң чурту, арагачыларның чурту кылдыр «хуулдура» бээривиске болур бе? Шак мындыг массалыг арагалаашкын демократия, ажык-чарлыг чорук деп чүве эгелзэн соонда, дендеп барган чүвеле болгай. Ол дээрге бир талазында, бистиң чыдып калганы-высты көргүзүп турар. Ижер-чиримни бодум билер, ол мээң хостуг эргем дээр. Ийи талазында, бүгү чүве хостуг, кым чүнү кылырыл,

шын болган.

Ам бо үеде сонгаарладыр арга чок чугула чүүл — арагалаашкын-биле демисел болур ужурлуг. Бодувустун кайгамчык салым-чаяаныг, биче сеткилдиг тыва чонувусту, эң ылаңгыя келир салгалы-выс аныктарны араганың аспаанга алыспас, чараш бойдус чурумалдык төрөөн Тывавыс делегейге бүгү талазы-биле алдаржып турзун дээр болза, арагалаашкын-биле демиселди күштелдирери бо үеде негетинип келген. Бо талазы-биле чонун идеген сонгуп алганы ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттарындан, Тываның чаа Чазаандан шыңгыы доктаал-хоойлуунун үнүп кээрин чон манал турар.

Динов МОНГУШ.

Өвүр кожуун.

ЭПТИГ-НАЙЫРАЛДЫГДА, ЭРТИНЕ ДАГНЫ ТУРГУЗАР

Кыштын соогунда, чайның изинде эртенги хун херелдери черниң кырын чоорту чырыдып эгелээрге, туруглар дег каат-каат бажыңнарның чоок-кавызын, подвездтерин ширбип, бежен хар ажа берген херээжен кижини ол чоок-кавының чурттакчыларында танывас кижилер чок деп болур. Ынчангаш ол херээжен кижини эрткен-дүшкен чону дыка хүндүлээр. Ол кымыл дээрге «Бистиң бажыңымыс» чуртталга оран-сава эргелелиниң 4 дугаар участогунун ажылчыны Зоя Дамдиновна Куулар-дыр.

Зоя Дамдиновна 1980 чылда бодунуң ажыл-амыдыралының өг-бүлелиниң аайы-биле Кызылдың септелге-тудуг эргелелинге шеверлекчи болуп ажылдап эгелзэн. 1991 чылда ол организациязы буурап, сандарап эгелээрге, 1992 чылдан эгелеп, бо хуннерге чедир «Бистиң бажыңымыс» чуртталга оран-сава эргелелиниң 4 дугаар участогунда аштакчылап ажылдап турары бо. Уругларының ынак ачазы Валерий Донгакович Оюн-биле кады чаңгыс организацияда ажылдап-чурттап чоруурлар. Бо өг-бүлө мурнакчыларның одуруунда, ажылдап турар организациязының хүндүлүг кижилери болуп, бир демниг ажылдап чоруурлар.

Зоя Куулар 5 чыл бурунгаар хүндүлүг дыштаныл-

гаже үнзе-даа, бердинген ажылында ам-даа ажылдап чоруур. А өөнүң ээзи Валерий Оюн хүндүлүг дыштанылгаже ам үнөр.

Валерий Оюн биле Зоя Куулар 3 кыстың, авыр-алдыг ада-иези. Улуг уруу өг-бүлелиг. Оон бичиизи автоорук техникумун кызыл диплом-биле дооскаш, дээди өөрөдиге черинче киреринге белеткенип турар. Эң хеймери база-ла техникумну кызыл диплом-биле дооскаш, амгы үеде Кызылдың агроуниверситетиниң 3 дугаар курузунда тергин өөрөдигелиг студентилериниң бирээзи болуп турарына ада-иези чоргаарланып олурарлар. Бо 2 уруу техникумга өөренип тургаш, хоорайның мэриниң шаңналдарының доктаамал эдилекчилери болуп доосканнар.

Үнүп келген «Өг-бүлө» чылында бо найыралдыг өг-бүлөгө чүгө кадыкшылды күзеп каайн. Зоя Дамдиновна Куулар бо Күске чылының март 18-те 55 харлаар, юбилейге өг-бүлө белеткенип турар. Ам-даа элзэн ырак-даа болза, бодунуң мурнундан 55 харлаар, юбилей-биле байырдан чедирип, каң дег кадыкшылды күзеп каайн, хүлээп ап көрүңер, Зоя Дамдиновна!

Сарыг-оол САНЧЫ.

Кызыл хоорай.

БӨРҮЛЕРНИ АҢНААРЫ

Эрзин кожуундан көдээ бижикчи Шолбан Дензинниң «Чедир көөр айтырыглар» деп бижээн чүүлүн улуг сонугал-биле номчуп таныштым.

Шынап-ла, бөрүлерниң бистиң республиканың девискээринде өзүп көвүдзэни, оларның мал-маганче болгаш кижилерге халдап турары чурттакчы чонну дүвүретпес аргажок. Солун-сеткүүлдерде бижип турары-биле алырга, бистиң республиканың девискээринде 4 муң ажыг бөрү бар бооп турар. Бо санчурагай бистиң бичи республикага дыка көвей болуп турар.

Бо хөй санныг араатаннарның баш санын кандыг янзылыг кызырып болурул деп айтырыг тургустунуп келген. Шолбан Дензинниң саналы езугаар хоранан база болур. Ынчалза-даа хоран чипкен бөрү, ол-ла черинге төк барып ушпас чүве болдур ийин. Девидеп маңнааш, каш артты ашкы, өлүп болур. Ону аңчы кижилер тыппайн баар таварылга кайы көвей. Оон өлгөн бөрүнүң эддин чигген куш-сааскан, дилги дээр чижектиг дириг амытаннар база өлүр, ынангаш бөрүнү хоран-биле узуткаарын кончуг оваарымчалыг чорудар болза эки.

Амгы үеде Улуг-Хем кожуунун Эжим арбанында чурттап чоруур аңчы Чамбал Шурук акый бөрү аңнаарда арга-дуржулгазын мынчаар чугаалаар кижилер: «Аңнап келген үемден эгелээш-ле, бөрү

аңнаарын хөй кезинде улуп (бөрү өттүнүп) тургаш, араатаннарны узуткап чордум. Бо назылааже чедир 140 ажыг бөрүнү ынчаар өлүргөн мен» дээр.

Оон аңгыда бөрүлерни узуткаарының база бир мындыг аргазын чугаалап көрейин. Март айның төнчүзүндө эгелээш, апрель айның дургузунда кыс бөрүлөр төрүп эгелээр. Кадыр хараганың каыттарга, чок болза хая адаа черлерге-даа төрүп алырлар. Оларның үнүрлерин тып алыры ындыг-ла амыр эвес, кончуг кажар амытаннар. Дуржулгалыг аңчылар ол үеде кылын эвес, быскан хар чаапкан үени кончуг ажыглаарлар. Шак-ла ынчан оларның чөм дилеп манашкан изин истеп чорааш, төрөөн үнүрлерин тып алыр.

Бир кыс бөрүнүң үнүрдө төрөөн оолдары эң эвээш дээр-ле, 4-5 бөрзек болур, эң көвейи 8-9 чедер бээр. Иези чок турар үеде бөрү оолдарын үнүрдөн уштуп алырда, кончуг оваарымчалыг болуру чугула. Кыс бөрү эскерип каар болза, кончуг каржы, халдаашкын кылып болур. Ынчангаш ийи аңчының бирээзи ыяап-ла боолуг хайгаарап турза эки. Оон ыңай бөрүлери дузактап, каккалап база узуткап болур.

Оон-биле чергелештир аңчылар бөрү аңнап чорааш озал-ондакка таваржы берип болур, ынчангаш бир дугаар дуза кадар кандыг эмнерни ап чорза эжил, ол дугайында эмчилер база солун арнынга сүмезин кадар болза эки.

Михаил ДАМДЫН-ООЛ.

Улуг-Хем кожуун.

“ШЫННЫН”

Аксы-Барлык—Барыин-Хемчик кожуунунуң төөгүлүг сумуларының бирээзи. Сумунуң девискээринге XIX вектин төнчүзүндө XX вектин эгезинде Барыин-Хемчик кожуунунуң улуг хүрээзи база Тываның эң баштайгы школаларының бирээзи—Бедик-Бажың школы 1929 чылда ажыттыңган. Оон аңгыда Аксы-Барлык—Барыин-Хемчик кожуунунуң баштайгы төвү бооп төөгүдө кирген.

2007 чылдың төнчүзүндө Аксы-Барлыктын төөгүзүңге база бир чаа арын ажыттыңган. Сумунуң чурттакчылары, ырак-узак кодан-нардан малчыннар, республиканың янзы-бүрү булуңнарында чурттап

ТӨӨГҮЗҮНДЕ ЧАА АРЫН

чоруур аксы-барлыкчылар, сарыг шажынның төлээлери суурда туттунган Энэрел сеткилдин субурганының ажыдышкынынга киришкен. Күжүгет Херел аттыг көдээ Культура бажыңыга байырлыг ажыдышкынны ТР-ниң Камбы-лама эргелелиниң баштаар чериниң мурнундан Камбы-ламаның ора-лакчызы Мерген башкы чыылган чонга байыр чедирешиңи-биле эгелзэн. Оон тайылбырлааны-биле ук субурган ам бо хүнде Тывада эң бедик субурган бооп турар. Өске субурганнарда чивеңейип турар хөй сайгылган каасталгалары-биле база дөрт талазындан кошкан колонкалардан судур номнарны хүрээлерде ышкы аңгы-аңгы шактарда номчуп турары-биле онзаланып ылгалып турар. Кожуунуң улуг хүрээзи турган сумуга Энэрел сеткилдин субурганын чер-чуртту, суурну, чонну турнукан амыдыралдан хоора тыртып, чаа амыдыралче углап-баштап, чоннун хөй-аьдын, сүлде-сүзүүн бедидер сорулга-биле туткан субурган тудуунун эң эгезинден ажыдышкынынга чедир Сандык Буян башкы арга-сүмезин берип, ачы-буянын көргүскөн.

Бо субурганның тудуун Кызыл хоорайда чурттап-ажылдап чоруур Аксы-Барлыктын чурттакчызы Сергей Седен-Сотович Күжүгет удуртуп кылдырган. Шажын өөрединде көрдүнгөн дүрүмнөр езу-гаар туттурар талазы-биле улуг ажылды ол кылган. Оон удуртулгазы-биле субурган тудуунга боттарынын үе-шагын, күжүн, уйгудыгын харамнанмайн киришкенер хөй. Оларга Александр Шак-

тар-оолович Саая, Сергей Күжүгет-ович Самбуу, Анатолий Ончатович Хомушку, Светлана Кижээевна Ооржак дээш, оон-даа өскелерни адап болур.

Энэрел сеткилдин субурганының тудуунга Ак-Довурак, Кызыл хоорайлардан, Кызыл-Мажалыктан ачы-буянын көргүзүп, боттарынын үлүүн кириштиргеннер хөй. Оларга Ак-Довурактан «Мираж» кафезиниң эргелекчизи О.И.Ооржак, Ак-Довурактын чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелелиниң даргазы Р.Д.Монгуш, Кызыл-Мажалыктан улуг бухгалтер Н.Д.Б.Ооржак база «Сай-Хонаш» МУБ-тун директору А.Б.Монгуш олар-дыр. Аксы-Барлык ортума школазының 9-11 класстарының өөреникчилери база боттарының дузазын кадып, кичээлден дашкаар үезинде субурган тудуунга ажылдаан.

Субурган тудуунга акша-төгөрин, мал-маганын харам чокка өргээн чонга Тываның Камбы-ламазы Джампел Лодой башкының өмүнээзинден хүндүлүг бижиктерни, суй белектерни тывыскан. Барыин-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы И.С.Идам-Сүрүн, Аксы-Барлык суму чагыргазының даргазы С.О.Көк-Кат өргүл кылган чонга өөрүп четтиргенин илереңкен.

Субурган ажыдышкынының байырлалын өөреникчилериниң солун концерти болгаш спортчу маргылдаалар уламчылаан.

Аржаана ООРЖАК.

Барыин-Хемчик кожуун.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ОНУ УТПААЛЫҢАР

Назы-хары улгады берген хүндүлүг дыштанылгада олуруп турар, а бодунуң үезинде эртем-билиин, күжүн чонунга, республиканың хөгжүлдезинге долузу-биле бараалгадып чораан хүндүлүг кижилеривисти утпайн чоруу-рувус өөрүнчүг.

Чазактын хоочуннары Ч.-Д.Б.Ондар, Т.Ч.Норбу, К.С.Шойгу болгаш өскелерни-даа республиканың орден-хавыязы болгаш өске-даа шаңналдарын тыпсып, оларның үлүг-хуузу демдегелеп турарын дыңнаарга, өөрүнчүг болур-дур. Мындыг эки чүүлдерни республиканың кожуун, суму чагыргаларында база-ла уламчылап, амыдыралда боттандырып, хурал-чыыштарга, байырлалдар хуннеринде хоочуннарыныс уттундурбайн турары мактаксанчыг.

Ындыг-даа болза, республиканың ХБАБ ажылдакчыларының хүнүнде, ук албанның адыры-биле чаладып чеде бергеш, кожуун

даргаларының ында келбээнинге бо адырның хоочуну угбай чугаалап олурда дыңнааш, оон сөстөрүн номчукчуларга дамчыдыскадым. «Мээң-биле кады ажылдап чораан Чөөн-Хемчик кожуунуң удуртукчуларындан бо кожуунда ХБАБ ажылынга хамаарыштыр чылыг сөстөрни сөглөп болгу дег кижилер чокта, кандыг-даа байырланчыг байдал чиде бээр чорду. Өске кожууннарның удуртукчулары боттарының ажылдакчыларын мактап, кады ажылдап турганынын дугайында сактып чугаалаарга, чоргааранчыын канчаар ону...»

База бир чижек, Чөөн-Хемчик кожуунуң база бир хүндүлүг хоочуну, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаты чораан Чөөн-Хемчик кожуунуң хоочун саанчызы А.С.Б.Монгуш кайда ирги, ол кожуунуң удуртулгазы билер-ле боор харылзажып тур ирги бе деп айтырыксаар мен.

Валентина КИЛЧЕН.

Кызыл хоорай.

(Гонорарын солунга).

ПОЧТАЗЫНДАН

ШИП-ЛЕ ШИМЭЭН ХЕВЭЭР

Суг-Аксы суурга чурттап, аңаа школага өөренип турган болгаш суурувусту эки билер Тываның Камбы-ламазы Чам-бел Лодойга ооң ажылдаар өрээлинге ужуражып чеде бергеш, ажыы-биле чугаа-лаштывыс. Чугаавыстың утказы мындыг: сарыг шажын Тывада чаа-ла бут кырынга катап тургустунуп оор болгаш чон ортузунда нептерелди ап турары өөрүнчүг.

Тываның Камбы-лама эргелели бо талазы-биле канчаар-даа аажок улуг ажылды чорудуп турар. Кожуун, сумуларда субурганнар тудуу удаа-дараа ажыттынып эгелээн. Чамдык кожууннарда хүрээлер ажыттынган, лама-башкылар чонга ачы-буянын көргүзүп турар.

Бо талазы-биле чамдык кожууннарда ажыл кошкак, хүрээ-хиит тудуг-сууру чер албайн турар. Чырыткылыг XIV Далай-Лама баш-

кының 2005 чылдың 7 айның 5-те ат салганы «Түптен Шедуйлин Бурган Будда Башкының өөредининиң болгаш суртаалының ораны» деп чуруктарлыг дириг бурганны Сүт-Хөл хүрээзинге чаладып олуртуп азар турган. А херек кырында ол талазы-биле кандыг-даа шим-чээшкин чок хевээр. Аңаа хамаарыштыр Камбы-лама мынча диди: —Бир эвес Сүт-Хөл кожуунун удуртукчулары, хөй-ниити организациялары демнежи алгаш, Тываның Камбы-лама Эргелелиниң лама-башкыларын чалап, дириг бурганны Сүт-Хөлге чаларадып саададырынга эки сеткилдиг-биле идигни бээр болза, бис кажан-даа чажам дивес ийик бис. Сүт-Хөлдүн чаа-ла дериттинип, четчеттинип чадап турар хүрээзиниң овор-хевир киреринге, чоннун сеткил-сагыжы сергээринге улуг салдарлыг болур ийик. Кады ажылдажылга, сүмележилге херек-тир ийин.

Шын харын. Ол чөптүг сөс. Суурда оң мурнунда автостанция турган үптеттинген бажыны септеп-селип, хүрээ кылыр деп турар. Кожууннун Даа лама-башкызы Артур Ымыр-оолович Монгуш Доржу башкы тын кара чааскаан ук хүрээни кыжын одап-көзө-вишаан, таңныылдап, эзлевишаан, чонга ачы-буянын көргүзүп турары өөрүнчүг.

Хомудунчүг чүүл – Сүт-Хөлде субурган тудуунун дугайында айтырыг шип-ле шимээн. Шыдалдыг кижилерни олче хаара тудуп, эвилелдээр болза, ындыглар бистиң кожуунда чок эвес, бар-ла болгай. Удуртукчу даргалар бистиң кожууннун сарыг шажынче, оон ажылдакчыларынга, чүдүкчүлериңге дуза кадар талазы-биле кичээнге салыр үе келген деп бодаар мен.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

КӨК-ХЕВЕК ЧЫДЫ ЧААГАЙ, ХӨӨКҮЙ АВАМ ХОЛУ ЧЕМЗИГ

Миннип кээримге, ававыстың төлөптий кончуг, ажылгыр-кежээзин-даа бег-кунчуларынга кайгактан, кожа-хелбээлерниң хураган кежи тоннарын, кадыг идиин-даа даарап олурар боор кижичораан.

Чамдыкта тоннун эптеп кожар черлерин менээ айтып бээрге, мен-даа даарап олурар мен ийин. Ол дээрге эрткен чүс чылдың дөртөн беш — бежен чылдары... Мен ийи акымның соонда, өг-бүлениң бир дугаар кыс уруу мен, мээң соомда алды думаларым бар. Ававыстың алыс төрзөн чурту Шеминиң Узун-Кара-Суг дээр чораан. Оң чаражын, мөзүлүн улус чугаалажыр, ортумак дурт-сынның, боткур, чоон сарыг чаштарлыг, бажының мурнуу, артыы талазында дүктери дыдыраа берген чоруур, ак шырайлыг, кызыл чаактарлыг, туң дег ак диштерлиг. Аныяанда, шынап-ла, ховар-ла кыстарның бирээзи чораан кижичораан ийин. Кыс шаа чеде берген турда, ачам ону Шемиден оорлапкаш, Хөндөргейге эккелген кижичүве-дир. Авамның ачазы кырган-ачам аныяанда-ла чааскаан калган Узун-Даваа деп кижич. Ол авамны ачамга бербес дээр, Хөндөргейге сүрүп кээп-даа турган дээр. Беш ажы-төлүн кадайы бүрлү бээрге, улгаткыже азыраан, кончуг мөзү-бүдүштүг, ажылчын, арага-дары ишпес, таакпы тыртпас кижич. Мен 9 класс

турумда, кырган-ачам чок болган, ынчангаш кырган-ачамны эки билер мен. Дайын чылдарында амыдырал каа-даа берге болгай. Мен ынчан 7 хар ажа берген турган, чүвени шору угап-билиптер апарган турган мен. Бистиң өг-бүлөвис боттарының шаа-биле тараа тараан улус. Ай чеде берген турганы ол ыйнаан авам мени: «Тараавысты барып көрээлем, уруум, мындаа көөрүмге кулакталып турар чорду ийин» деп мындыг. Акыларым та-кайнаар чорупкан турган чүве ыйнаан аалда ажы-төлдүн улуу-ла мен мен. Ийи иешкилер ховуга баргаш, тарааның сыптарын адыш тудуму хире тура тырткылап алгаш, авамның шыва тонун чадакагаш, аңаа каап-ла тур бис. Ша-даа четпейн, бир куспак хирени туруп алдывыс. Авам калбак даш чүве ирги бе, ыяш чүве ирги бе, бир-ле кадыг чүвени чаткан тонунун кырынга салгаш, тарааның бажын ол кадыг чүвениң кырынга салгаш, кадыг идиин-биле дүрбүй теп-ле тур. Борбак-борбак чемгири кончуг чинге-тараа чулуп батса-батса, овааланы берди. Үр-даа болбаанда, бир согааш тараа белен болу берди. Тараа сыптарын өске улус көрүп кааш, тараавысты оорлай бербезин дээр, ырадыр чажырып каапкаш, тараавысты уул чадай-чадай, дыштанып чорааш, чедирип алдывыс. Оон ол тарааны хооруп чиривиске амданын чүге деңнээр! Хевээниң чаагайын!

Мен 9 хар ажа бергеш, школа-же өөренип кирген мен. Башкы институтун дооскаш, Тес-Хемниң Кызыл-Чыраа школазынга ажылдай бээримге, ол үеде улуг акым колхоз даргалап турган, авамны мээң чанымга кээп көжүрүп кагды. Авамның чинге-тараазының амданын Тес-Хемниң акаалары ам-даа сактып чугаалажыр.

Авам черле аш-чем кылырынга дыка салым-чаянның кижич. Оң сүттүг шайының амданы безин бир тускай амданнчыг. Назы-хары улгады-даа берген болза, аныяктардан-даа дээр: мөөгү, амдан кириер ояттар дээр орус чоннун кукнязын безин өөренип алкан кижич. Самагалдай суурнун Шумов кудумчузунга авам суг инектиг турду. Маша дээр симменталь ук-саалыг инээниң сүттүү аажок. Кудумчунун кырганнары сүттүг шайлаар дээр кылаштажып кээрлер, эртен тургаш хайындырган 10 литр пажында шайы 9-10 шак үзінде төне бээр. «Чону — чоорган, хөйү — хөйлең» боор чүве деп чугаалап, үнген-кирген чонунга чоргаарланып чурттап чордулар. Ам-даа оларның дугайында Тес-Хем чону менээ таваржы бергеш, чылыг сөстөрнү чугаалаарга, солун-даа, каттырынчыг-даа, чаптанчыг-даа таварылгалар турганын билип ап чоруур чордум.

Алдын-кыс САРЫГЛАР.

Кызыл хоорай.

ДЕМИР-ОРУКЧУ АТТЫГ МЕН

1970-71 чылдарда Москва-ның культура институтунче кирер дээр эжим Шура-биле Абакандан поездиге олурупкаш, найысылалга чедип келген бис.

Ол институтче шылгалда улуг болган. Бир олутка 11 кижич болган. Ынчангаш шылгалданы эртип шыдавайн барган бис, дедир чанар дээрге, ыядынчыы база кончуг. Ада-иевистиң саап олурган инектерин садыпкаш, кирип чадап кагдым деп чеде бээр дээрге, менээ ол улуг хилинчек апарган.

Ынчангаш ажыл дилеп эгелээн бис. Паспорт кири бижидилгези төп хоорайга дыка берге. Кири бижидилге чүгле кыш-чай дивес даштыгаа ажылдаар ажылдарга турар. Кат-чимис болбаазырадыр баазага-даа барган бис, ойнаарактар кылыр фабрикага-даа бардывыс.

Түннел чок.

Оон метро дилеп чорааш, демир-оруктук черге чедип келген бис. Рельстер кырлап, ойнап, шурап турувуста, орус оол чедип келген. Фамилиязын Кулешов дээр. «Чүнү канчап чорууруңар ол, азиаткалар!» — дээрге, ажыл дилеп чоруурувусту тайылбырладывыс. «Бисте ажыл эмгежок» дээрге, амырай-ла бердивис. Дораан хүлээп алган. Даартазында дораан ажылдай берген бис. Дыка хөй херекселдер аттарын билбес болган бис. Ломдан өске таныыр чүвевис чок.

Мээң күш-ажылым дептеринде бир-ле дугаар: «15-я Московская окружная железная дорога» деп бижээн таңмалыг бижик бар. 2 дугаар разрядтың монтеру кылдыр хүлээп алган. Сөөлүнде 3 дугаар разрядты экзамен дужаап

тургаш, чедип алган мен. Демир-орук шимчээшкининиң дүрүмнерин айтырар чүве чораан.

Бир-ле дугаар чедип алган профессиям — демир-орукчу. Орта ажылдап тургаш, күззэн институтумче кирип алгаш, ону 1977 чылда доостум. Ийи дугаар мергежил — библиотечар. Мээң демир-орукчу профессиям дугайында Светлана Владимировна Козлова 1979 чылда «Шын» солунга бижээн чүве. Тывага демир-орук тудуу эгелээр дээрге, аңаа база өөрүп, тыва херээжен кижичааа кирип, шпалче бир-ле дугаар кыстыл-кадаг мээң холумдан үнген болза деп күзээр кижичи-дир мен.

Саадак САЛЧАК, уругларның К.И.Чуковский аттыг библиотеканың директору.

Красноярскиниң чурулга Академиязының доозукчузу, чурулганың нарын техниказы — графиканы шилип алган, салым-чаянның чурукчу Чечек Монгуштуң чуруктарының делгелгелери Красноярск крайның хоорай, суурларынга база Тываның Алдан-Маадыр аттыг музейинге болуп эрткилээн.

Өөреникчим Чечек Монгуштуң чогаадыкчы ажылынга чедишкннерни күзевишаан, бо шүлүктү тураскааттым.

ЭЧИЗИНГЕ ЧЕТКЕН-ДИР СЕН

Хүндүлээчел эвилең-ээлдек
Хүлүмзүрзэн шырайлыг сен.
Чечек деп адың безин
Челээш өңге дөмей-ле-дир.

Тыва чоннун культуразын
Тывызыксыг бижээн-дир сен.
Тергин диген ажылдарың
Делгелгенден көөр-дүр бис.

Аажы-чаңың чазык-чараш,
Аксы-сөзүң чылыг-чымчак.
Бичи чораан чылдарыңдан
Билиг-биле чүгленген сен.

Күске чылдан эгелээштиң,
Хаван чылга чедир чураан
Кайгамчыктыг календарың
Кайгап, харап, сонуургаан бис.

Училище, институтту
Удаа-дараа доозуп алдың.
А оон улай өөрөнгештиң,
Академия база доостун.

Чогаадыкчы ажылдарың
Чогумчалыг бүдүп турзун,
Уран чараш талантың
Улам ыңай сайзыразын.

Тыва Республиканың алдарлыг малчыны, өөреникчим Байыр Максимович Сувандинге тураскааттым.

АЛДАРЛЫГ МАЛЧЫН

Алдар-аттыг болганыңдан
Элзэн чылдар эрте берди.
Ажылгырың ол-ла хевээр
Эрес чаңың салбаан-дыр сен.

Адазы-даа болур кижич.
Бүгү күжүн ажылы дээр,
Бүрүнү-биле берип чоруур
Алдар-аттыг Сувандинлер
Адын сыкпас эр хей-дир сен!

Телевизор, солунга-даа
Тергин эки малчын диртип,
Төрелдерин, төрзөн чонун
Дөгөрезин өөртүп чор сен.

Чедишкннер сеңээ ам-даа
Чергелештир кээп турзун.
Ажыл-ижин улам шуудап,
Адың-сывың алдаржызын.

Билбес кижич баштай көргөш,
Бичи оолга дөмейлеп боор.
Эге-ле чаш аныяңдан
Эки малчын болуп келдиң.

Хорагай дег каас-чараш,
Хой болгаш чылгы малың
Кодан долдур өзүп, төрүп,
Хову сыңмас ояттап чорзун!

Оожум-топтук болуп алган
Онза кижич Байыр малчын
Ажы-төлүнүң үлегерлиг

Антонина ШОЙЖУН,
Тыва Республиканың өөредил-
гезиниң алдарлыг башкызы.

БАЙЫР ЧЕДИРИП, ӨӨРҮП ТУР БИС

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун Чарлы-биле хоочун партия-совет болгаш хөй-ниити ажылдакчызы Хертек Лопсанович Даржаа «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атка төлөпиг болган.

Шынап-ла, ол 16 харлыг тургаш-ла, Барыын-Хемчик кожуунун (амгы Бай-Тайганың) Шуй сумузунга арбан даргалап эгелээн. Араттың Революстуг шеринге албан-хүлээлгезин эрттирген соонда, Х.Л.Даржаа Бай-Тайга кожуунун Арзэв кожкомунга ажылдаан. А совет-партия школазын дооскаш, партийжи кыйгы-биле колхоз даргазынга, райкомнарга оралакчы дарга болуп ажылдаан. Тыва Республиканың чоннун амыдырал хандырылга сайыдынга, Өртектер талазы-биле күрүнө комитетин экономиказын хөгжүдеринге эң-не улуг салышкынны кириген. Хертек Лопсанович республикага амыдырал хандырылгазының 23 бүдүрүлгелерин туттуруп, ажыг-

лалга кириген. Кызымак күш-ажылы дээр Х.Л. Даржаа Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени баштадыр хөй санныг медальдар-биле шаңнаткан. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутатынга улаштыр-улаштыр сонгудуп чораан.

Ада-чуртун Улуг дайынының чылдарында карак кызыл ажилдаанының уламындан ол Тиилелгеге тураскааткан хөй санныг медальдарлыг. Оң бир онзагай сундулалы — солунга («Шынга») төрзөн дыл дугайында болгаш өске-даа ажил-агыжы хөй санныг материалдарны бижип келгени. Оларның аразындан ылаңгыраа «Улуг поход» деп аажок солун болгаш төөгүнүн бир арнын ажыдып чырыткан очеркти бижээн.

Бистиң эң-не хүндүлүг, чоргаарланыр киживис — өгбевис Хертек Лопсанович Даржаага өөрүп четтиргенивис илередип, улуг шаңналынга өөрүп, быжыг кадыкшылды сеткиливис ханызындан күзедивис.

Седен ХЕРТЕК.

Кызыл хоорай.

ХӨЙ ЧОН АРАЗЫНДАН...

Хөй улустун аразында чонунга буянның чүлдү кылып чоруур кижилер бары өөрүнчүг. Оларга Туран хоорайда мурнуу микрорайонда чурттап турар Раиса Сандаковна биле Вячеслав Шангыр-оолович Маадыларның өг-бүлөзин хамаарыштырып болур.

Олар чонга ачы-дуза чедирип чоруур сайгарлыкчылар боорундан аңгыда, үрелип калган, октаттыг турган кудукту септеткеш, оон доктаамал ажылдаарын хандырып, ажыл чок улустарны ажылче хаара тудуп турар.

Александр САТ.

Би-Хем кожуун.

Парлалга конференциясы

СУД СИСТЕМАЗЫ АЖЫК-ЧАРЛЫГ БОЛУР

Тыва Республиканың Дээди суду республиканың массалыг информация чепсектеринин журналистери-биле параллга конференциясын эрттирген.

ТР-ниң Дээди судунун параллга секретары Виктория Хертек параллга конференциясын ажиткаш, республиканың журналистери биле ТР-ниң Дээди судунун аразында харылзаа сөөлгү үеде экижип, бир демниг ажилдап турарын демдеглээн. Ынчангаш судтарның ажил-чорудулгазының дугайында материалдарны солуннарга, радиога, телевидениеге шыны-биле дүрген элээн делгеренгейи-биле чырыдып турар болу берген. Судтар-биле харылзаалыг, демниг ажилдап турар массалыг информация чепсектерин (МИЧ-лерни) адаан, оларның аразында «Шын» солун база кирип турар.

Моон соңгаар журналистери-биле судтар ажилдакчыларының

сырый харылзаалыг ажилдаарының айтырыгларына параллга секретары доктааган. Судтарның ажил-чорудулгазы ажык-чарлыг, оларның канчаар ажилдап, кижилерниң салым-чолун канчаар шиитпирлеп турарын хөй-ниити билген турар уjurлуг. Судтар ажилдакчылары МИЧ-биле харылзаалыг ажилдаарына сонургалдыг, олардан материалдар бээрин дилээр болза, чугаалап-даа, бижип-даа бээринге белең.

Парлалга конференциясына журналистери биле судтар ажилдакчыларының моон соңгаар сырый харылзаалыг, бир демниг ажилдаарының кол угланышкынарын тодараткан.

Журналистер ТР-ниң Дээди су-

дунун ажилдакчыларындан айтырыгларны салган. ТР-ниң Дээди судунун кеземче херектеринин талазы-биле суд коллегиясының даргазы Хээлиг Түлүш айтырыг-

ларга харыылап тургаш, суд коллегиясы 2007 чылда 1843 хамаатыга хамаарыштыр 1605 херекти болгаш материалдарны көргөнін, 157 хамаатыга хамаарыштыр 134 шииткелди солаанын, оларны катап көөрү-биле дедир эгиткенин, буруудаттырган беш херекти кем-херек үүлгедишкенин составы чок деп санааш, шуут солаанын чугаалаан.

«Суд частыры деп чүл» деп, айтырыг тургустунган, орта тодаргай, билдингир харыыларны судьялар берген. Судьялар шииткел үезинде чамдык херектерге хамаарыштыр частырыгларны болдурга бээр, ону тодараткаш, судка катап көөрү-биле дедир чорудар таварылгалар турары кеземче херектеринин талазы-биле суд коллегиясының даргазы тайылбырлаан. ТР-ниң Дээди судунун судьязы Х. Файзуллин бо айтырыгга хамаарыштыр сөс алгаш, судьялар дээр-ге, бүгү кижилер-биле дөмей частырыгны кылып болур, оон үнүп

келир чылдагааннарынга тайылбырны берип тура, судьяларның частырыгларының сөөлгү үеде эвээжеп турарын чугаалаан.

Республикада 18 кожуун, 13 эптештирилге судтары ажилдап турар, оларга 2007 чылда 5123 кеземче херээ кирген, оон иштинден 5097 кеземче херээн көргөн, ол болза, 2006 чылга деңнээрге 13,9 хуу хөй болган. Эң-не хөй кеземче херээн кожууннар судтары көргөн, ниити көргөн кеземче херээниң 75 хуузу ол ээлээн. Эптештирилге судтары 11928 хамааты херээн сайгарган, ол дээр-ге ниити хамааты херээниң 74,3 хуузу болуп турар. Судтарның өске-даа ажил-чорудулгазының дугайында журналистер параллга конференциясына билип алганнар.

Тыва Республиканың Дээди судунун даргазы Надежда Күжүгет республиканың судтары ниитизи-биле 2007 чылда кандыг көргүзүлгелерни чедип алганын, ажил-чорудулгазында четпестерни, оларны эдип алырда чүнү кылырының дугайында чугааны Тыва Республиканың Дээди судунун президиумунун болгаш Тыва Республиканың суд департаментинин коллегиясының каттышкан хуралына сайгарып көргөнін журналистерге дыңнаткан. Суд эрге-чагыргазы сөөлгү үеде суд системазының ажылының ажык болгаш чарлыг болурун идепкейжидеринче кичээнгеи салып турарын ол айткан, массалыг информация чепсектери-биле бир демниг кады ажилдакчыларны экижидерин чугаала көргөн. Хамааты кижилер судтарның болгаш судьяларның кандыг айтырыгларны сайгарып көрүп, кандыг шиитпирлерни хүлээп ап турарын билген турар уjurлуг деп, Надежда Чычан-ооловна түңнелинде чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Парлалга конференциясының чезинде.

Айыыл чок чорук эргелелинде

МЕГЕ МЕДЭЭ БЭЭРГЕ,
ХАРЫЫСАЛГАГА ОНААЖЫР

Сөөлгү чылдарда республикада «телефон террору» көвүдээн, өөредилге черлери, эрге-чагырга органнары «террористерниң» объектилери апарган. Айыыл дугайында ады чок дыңнадыгларның авторлары колдуунда назы четпээннер, азы бодунуң кыжанын күүседип шыдавас кижилер болуп турар. Частыр херекселдер тывылбаан-даа болза, бо айтырыг чидиг болуп артпышаан.

Бистиң республикавыс-даа, Россия Федерациясының субъектилери-даа, даштыкыда-даа чурттар терроризминин айылынга кажан-даа таваржы берип болур деп чүвени медресе билип, Москвага, Волгодонскиге, Бесланнның школазынга болган коргунчуг халапты ам-даа утпаан.

2007 чылда Тыва Республиканың девискээринге террор хевирлиг ады чок тос телефон медээлерин кылган. Оон иштинде Кызылдың болгаш республиканың дежурный албанынче хоойлудурум, күүседикчи эрге-чагырга органнарының албан черлеринин бажыңнарында частыр херекселдерни салган дугайында — 3, Кызыл хоорайның школаларында болгаш Тываның күрүне университетинде — 4, уруглар садынга — 1, чуртталга бажыңында — 1 частыр чүүлдер салып каан дугайында ады чок телефон дыңнадыглары кирген. Дыңнадыг бүрүзүнге хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче кодексинин 2007 чүүлү-биле кеземче херектерин оттурган.

Иштики херектер органнары-биле кады кылган истелге ажилдарының түңнелинде ады чок

дыңнадыгларның күүседикчи авторларының чамдызы тодараттыңан. Чижээ, 2007 чылдың январь 27-де билдинмес кижилер РФ-тиң Оңза байдалдар яамызының Тыва Республикада эргелелинче база Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелинче телефонунче долгааш, бир чуртталга бажыңында частыр херекселди шыгжап каан деп дыңнаткан. Ол дээр-ге Кызыл чурттуг 1979 чылда төрүттүнген, В. болган. Хоорайның иштики херектер эргелелинче истекчилер албаны аңаа удур кеземче херээн оттурган. Эрткен чылдың чайынында Тандының иштики херектер килдизинче билдинмес кижилер мобилдиг телефон-биле шагдаа килдизинде болгаш уруглар садигинде частыр бомбалар барын дыңнаткан. Ол дыңнадыгларының күүседикчизи тодараттыңан. Ол дээр-ге Балгазын суурнуң чурттакчызы болган. Иштики херектер органы аңаа хамаарыштыр кеземче херээн оттурган. 2007 чылдың июнь 16-да Абакан хоорайның иштики херектер эргелелинче ында частыр бомба бар дугайында ады чок дыңнадыгны кылган. Истелгеден иле-

рээни болза, оон мурнунда шош-содаага, үптээшкениге кижип, херек үүлгеткен Балгазынның ортумак школазының өөреникчизи Ш. болган.

Сентябрь 11-де ТР-ниң Хамааты камгалалының болгаш онза байдалдар агентилелинче диспетчер албанынче Кызыл хоорайның № 8 болгаш № 15 школаларда частыр херекселдер салганының дугайында дөрт ады чок медээ кирген. Истелге албаннарының кады кылган хемчеглеринин түңнелинде школада кичээлдерни үзер сорулга-биле № 8 школаның өөреникчилери, О. биле М. меге дыңнадыгларны кылып, телефоннаан болган. Оон соонда ол-ла школаның өөреникчизи А. эштеринден чыдып калбазы-биле № 15 школада частыр бомба салып каан деп дыңнаткан. Ада-иези, школаның социал башкызы олуржуп турда, бо өөреникчилер кылган үүлгедиин билингенер. Кызылдың иштики херектер эргелелинче бо херектерниң материалдарын чоруткан, оларга хамаарыштыр кеземче херектерин оттурган.

«Телефон террорунга» хамаарышкан өске-даа херектерин истелгеи бо хуннерде дооступ турар. Ынчангаш бо дээр-ге ында-мында частыр херекселдер салган дугайында ады чок медээ-кыжанышкынар кылыксаар улуг-даа, назы четпээн-даа сонургактар кылган үүлгедии дээр хоойлу мурнунга харыылаар уjurлуг деп

чүвениң херечизи-дир.

Россияның хоойлузун езугаар террор уткалыг меге медээлерни өжөгээр дыңнатканы дээр 14 хар четпээн хамаатыны кеземче харыысалгазынга шиитпес-даа болза, кичээлдерге шаптыктаан дээр «баштактанган» школачылары безин хемчег алыр уjurлуг бис. Ады чок медээлерниң авторларын кеземче херээнге онаажырындан аңгыда оларның боттары, азы ада-иези, оларны хүлээнип алган кижилер (попечители) суд шиитпирин езугаар ады чок медээге хамаарыштыр частыр чүүлдерни дилээр-ге өске-даа бүгү-ле хемчеглерге киришкен албан черлеринин үндүрген чарыгдалдарына суд шиитпирлерин езугаар долзу-биле төлээр уjurлуг.

Айыыл (террор) дугайында дыңнадыг кижилерниң амы-тынынга айыылдыг болганы-биле «медээ» бүрүзүнге хамаарыштыр эрге-хоойлу болгаш өске-даа органнарының талазындан дүрген хемчеглерни алыр, айткан черлерге камгалакчыларны, эмчилерни, өртчүлерни чорудар, частыр херекселди дилеп-тывар хемчеглерни алыр, кижилерни өскээр көжүрер, школаларда өөредилге чорудулгазын соксадыр, бо бүгү каттышкаш, өөредилге черлеринге, албан организацияларга, «телефон терроризмге» таварышкан хамаатыларга кончуг улуг моральдыг болгаш материалдыг когаралды чедирер.

Ынчангаш башкылар, ада-иелер школачылар ортузунга кижизидилге ажылын доктаамал чорудар уjurлуг.

РФ-тиң ФАЧА-ның Тыва Республика талазы-биле эргелелин хөй-ниити-биле харылзажыр бөлүү.

Суд
приставтарында
313 спортчу
аразындан...

Россияның Суд приставтарының федералдыг албанының Тыва Республикада Эргелели «Динамо» күш-культура-спорт ниитилелинче Тыва регионалдыг салбырының эрттирип турар спортчу хемчеглеринге доктаамал кижип турар.

Спортчу маргылдааларга эрткен чылын чедишкенин киришкенин демдегеп тура, бо чылды база спортчу эки көргүзүлгелер эгелээни өөрүнчүг. Республиканың эрге-хоойлу органнарының ажилдакчыларының аразында табель чепсээден часпас адаарынга бирги чер дээр февраль 28-те ДОСААФ-ка эрткен маргылдаага суд приставтарының командазы ийги черни алган. Россияның Суд приставтарының федералдыг албаны Кстово хоорайга февраль 22-28 хуннеринде комплекстиг единоборство маргылдаазынга чемпионатты эрттирген. Аңаа 58 девискээрлерден 313 бекид мергежилдиг спортчу киришкен. Бистиң суд приставтарының спортчулары аңаа багай эвес түңнелдерлиг болган. Судтарда тургустунган корумчурум хандыар суд приставы Омек Кара-Сал бодунун деңизинге чемпионнаан. Чемпионаттың судья коллегиязы О. Кара-Сал биле Ингушетиядан спортчунун оюнун эң чараш оюн кылдыр үнелээн. А Аяс Сарыг-оол үшкү черни алган.

Алдынай СААЯ,
РСПФА-ның ТР-де Эргелелин башкарыкчы специалист-эксперти.

МӨГЕ КЫРГАН-АЧАМ ДУГАЙЫНДА ЧУГАА

Екатерина ТАНОВА

Мен ачамның ада-иезин көрүп көрбээн мен. Олар мен чок турумда-ла өскө оранче чоруй барган улус болган. А амамның ада-иези мен 4 класска өөренип, шору чүве билер апарганымда чок апаргылаан, арта-ла чаңгыс чылын, аразы үш ай хире-ле болган улус чүве. Ол кырган-авам, кырган-ачамның намдар-төөгүзүн-даа, аажы-чаңын-даа эки билер мен. Олар кайы-чы-даа Ишкин ондарларындан үнгөн улус. Чамдык чогаалдарымга оларның омур-хевирин барымдаалыг төөгүгө даянып, бижи-гилээн-даа мен. А ачамның ада-иезинин дугайын авамдан база оларны эки билер чораан улустан дыңнап алган мен. Ол кырган-ачам, кырган-авамның төөгүзү база дыка солун улус болган.

«Төрелин уктап, төөгүзүн сонуурган чоруур болза, кижини чуртталгазының уг-шини черле часпас» дижи чоннуң чугаалажыры чөп ийин.

Баштай-ла авам менээ ол бээ-кунчуунун дугайын чугаалап берген чүве. Кырган-ачам хөлчөк улуг дурт-сынның чораан кижини-дир. Ол узунундан арай эпчосунун, шала күдүйүп алгаш кылаштар, экин куду сула халайтыр салыпкан, оортан-на боор холдарының узуну аажок, а буттары дээрме бир-ле адагаштар-ла. Мөге-шыыраа дээрме Хемчиктин олаада Кезек-Терек, Шагбан-Терек, Дөрт-Терек кавызында аңаа чедер кижини чок турган дижи чугаалажыр. Ынчалза-даа ол чарлыг, мөөрейлиг хүрештерге чаңгыс-даа катап хүрежи чорбаан, ону оон эштери хүрештирер дээш көгүдере-даа ынавас турган кижини-дир. Оон-на ужурундан боор, байыр-наадымда, азы анаа-даа хүреш маргылдаазы көргөш, кырган-ачам дугайын сактып кээр мен ийин. Ынчангаш кырган-ачам дугайында номчукчуга таныштырыпсымза артык эвес боор. Оон төөгүзү, шынап-ла, солун кижини.

Алтайның Алдын-Хөл (Телег-Хөл) кыдынын чурттап чораан аалдарының эрес-шооа дирткен ийи огу бир-ле хүн аалдарында үнүпкөн. Олар Хемчик бажын куду кылаштак, Кара-Хөлгө чедип, ында Күжүгеттер аалдарында доктаай бергеннер. Аныяк-шыырак, ажилгыр-туттунур оолдар чаа келген черинге дораан ижиге берген. Өскө черге келгеш, олар бот-боттарында чоок төрелдер дег апарган. Ыр-даа болбайн Күжүгет кыстар-биле таныжып, чоокшула-жып, өг-бүлелиг-даа апарган. Оларның езу-луг Алтай фамилиялары та кым турган чүве ийик, ону сураглан кижини-даа чок, кадала-рының аайы-биле даңзы-бүрүткелге Күжүгет фамилиялыг апарганнар. Чаа Күжүгет-

тернин өг-бүлелеринге баштайгы оолдар төрүттүнгөн. Оларның бирээзи Дөчүкей (ол мээң кырган-ачам болган), өскөзүн Мөртей-оол деп адап алганнар.

Алышкылар дег апарган эжишкилерини оолдары Дөчүкей биле Мөртей-оол өзүчел, эрес-шооа, олурбас-турбас аажы-чаңыг оолдар болган. Та ада-ларының ханындан дамчып келген аажы-чаңы чүве, та назы халыынынга алзыпкан-нары ол ийикпе, ол ийи эжишкис аалга олурар деп чок, кезээде-ле кезип, аңнап, диин-неп, чорбас-барбас чери-даа чок. Олар бир-ле шынаа киргеш, олчаан келбээнер. Олар Хемчикти куду бадыпканнар. Хемчиктин ортаа агымының дужунда Кезек Хемчиктерге чурттап чораан аалдарга доктаай бергеннер. Эрес-шооа, ажилгыр оолдар үр болбайн олаа-кавының кыстары-биле сорул-даалажып, оларның ада-иезинге безин таар-жы берген. Оолдарның кайызы-даа боттарының сеткилинге таарышкан кыстар-биле өгленип алган. Дөчүкейниң душтуу оон бодундан-даа дудак чок узун, шыырак, шыңгы, дорт аажы-чаңыг, чоон чаштыг, херте-шынның, өде-чара кыс Долум ашаанын эрги сумузу (фамилиязын) бодунуу-биле Монгуш кылдыр бүрүткөдип алган. Күжүгет Дөчүкей ам Монгуш Дөчүкей апарган. Хемчик улузу шолла ат тыпсырынга черле сунду-луг болгаш Дөчүкейге дораан-на шолла ат база тыпсып берген. Оон кулаа улуг, калбак боорга, ону Калбак-Кулак дей бергеннер. А оон кадайы Долумну Төлээ деп шолалаар апарган. Ол база-ла төөгүлүг шолла болган.

Ынчан херек үлгүткен кижилерни анаа-ла тудуп, кеземче херээ онаай бербес, кагар, шаажылаар-даа болза, езу-чурумнуг, шын угап билер улустун сөзүн чугулага алыр турган чүве-дир. Шииткел үезинде арат төлээлери деп улустун аксы-сөзүн, арга-сүмезин база дыңнаар. Кады-кожалары Долумну бичизинден билер, оон дорт, шынчы аажы-чаңын, сөс-домааның чигезин, чеченин мактаар турган. Бир-ле шииткел үезинде арат-төлээзи херек апаарга, Долумнуң кады-кожалары ону орта кириштирерин саналдаан. Долумнуң авазы шуут-ла чөпшээрешпээн: «Эпши кижини дөшке оруп аң атпас, дөрге оруп, херек шиитпес» деп чугаа бар ышкажыгай. Яла шииткелге киришпес» деп уруундан шыңгыы негээн. Ынчалза-даа Долум улустун саналындан ойталаваан. Шииткел үезинде ол кайы хире туруштуун, артык-дудуу чугаа чок, сөс-домааның допшулуун кайгаткан. Оон соонда кандыг-даа шииткел Долум олорушпаан болза эртпес апарган. Ынчалдыр-ла кыры-

гыже арат-төлээп, чөвүлөкчилеп келген. Оортан-на ол Төлээ деп шолалыг апарган чүве-дир.

Дөчүкейниң эжи Мөртей-оол база эрес-шооа, хөглүг-баштак кыска таварышкан. Ол бодунун фамилиязын өскөртпээн — Күжүгет хевээр арткан. Оортан-на сөөлзүредир Хемчик унунга Күжүгеттер деп фамилиялыг улус тыптып келген дижи чүве. Дөчүкей биле Мөртей-оол кайызы-даа орустап билер элдеп улус болган. Та кайыны, та кажан орус дылды өөренип алганнар ийик, ону кым билер боор. Ынчан Хемчик унунга кандыг-бир ажил-херек кылып орустар көстүп келген болза, оларга хелемчиледир дээш оолдарны кайызын-даа болза тып, сүрүп эккээр турган. Дөчүкей арай пөрүк болгаш хелемчилээрден ыядыксаар, Мөртей-оолче чууп каар. Оозу харын-даа күзелди-биле ол орустар-биле чула орустажып кааптар. Оон-на ужурундан Мөртей-оолду Орустаар деп шолалап алганнар.

Калбак-Кулак биле Орустаар ийи ында-хаа ужуражып келгеш, ыяап-ла күжүн шенежи, хүрежи чаңылдыг улус чүве-дир. Бирде бирээзи, бирде өскөзи октап алыр, колдуунда удаа хайым болур. Чоок-кавының аныяк оолдары ол ийи кижиниң хүрежин көөр дээш чыгып кээр, олар-биле хүрежиксээр. Чамдыкта Кезек-Теректин хөлбөң көк шыгынга чарлаттынмаан хүреш мөөрейи суг болгулаар апарган. Орта кайы ырактан безин мөге-шыырак оолдар дыңнажып алгаш кээп хүрежи апарган.

Ол үеде Хемчикке мөге Союспаң деп кижиниң ат-сураа элээн алгып тарай берген. Ол шынап-ла, кончуг-даа мөге кижини чораан дижи. Республика деңгелдиг хүрештерге безин хүрежи, ат-сураа үнүп турган мөге чүве-дир. Бир катап Хемчик аалдарының чоно бир-ле байырлалга хүрештирери-биле мөге Союспаңны чалап эккелген. Кезек-Теректин аныяк оолдары боттарының мөгелери Калбак-Кулак биле Орустаары Союспаң-биле хүрештирер деп шиитпирлеп алган. Мөге Орустаар ынчан бир-ле черге чоруй барган, аалда чок, а Калбак-Кулак тараа суггарып турган. Оон хүрежи көр деп дилээрге, ол шуут ынаваан, суг эринге ийи ийин сыртангаш, оон турбайн чыдып берген. База шору мөге дирткен оолдар ону албадан, күш-биле сөөртүр чыгыы чорааш хүреш болган черге сөлеп эккелгеннер. Оон-биле сөөртүнчү дээш, Калбак-Кулактын ийин кедирип алырын безин утупканнар. «Кызыл-даван кижини кым хүрежи чораан» дээш Союспаң

база хүрежиксевейн барган. Оолдар Калбак-Кулактын будунга сыңар идик дилээш, тып чадаан. Калбак-Кулактын малгаштыг улуг будунга тааржыр идик чок болган. Чоннуң дилээ-биле, Союспаң хүрежи деп чөпшээрешкен. Идиктиг, идик чок ийи мөге тутчуп кирипкен. Олар сегиржи алга-ла аак-маак-даа четпээнер. Узун бедик Калбак-Кулак Союспаңны бөле-хаара туткаш, өрү салгаргаш, бөөлдеп-бөөлдеп, дискке кырынга олуртуп каан. Долгандыр алгы-кышкы шуут-ла часты берген. Кускуннаар-даа, курайлаар-даа кижини бар. Калбак-Кулак дүште-даа чок хөй каат улус долгандыр орган дээрбектен үнгөш, басып чорупкан — «Ой, хүреш ужуру-дүрүм билбес эмдик буга дег чүве, бээр кел, чурум езугаар хүрежили!» — деп, Союспаң кускунаан. Калбак-Кулак хая-даа көрүнмейн, тараа суггарган черинче узун буттары-биле кулажылап таваар басып бар чыткан. Союспаң мөге довурай берген дискетерин кактанмышаан, хыйланып шаг болган дээр. Кезек када Хемчик аалдарында ол болган хүреш дугайында чугаа дыргын турган дээр. Езулуг хүреш мөөрейлеринге чаңгыс-даа катап киржи, хүрешпээн бол, Дөчүкейниң «Калбак-Кулак» деп шолазына «Мөге» деп шолла база немешкен. Ол шолла Мөртей-оолдун «Орустаар» деп шолазына база немешкен. Мөртей-оол база турза узун, тутса мөге кижилерниң бирээзи турган. Оон оолдары адазының соон салгап база шуут мөге-шыырак болган. Араптан биле Борбак-оол харын-даа республика чергелиг улуг хүреш маргылдааларына киржи, ат-сураа үнүп, шаңнал-макталга чедип чорааннар. А Дөчүкейниң оолдары Дүктүг-оол биле Бадын-оол узун-шыырак-даа болза, адазын салгап, мөге болбааннар. Олар демир-дес-биле «хүрежи», узаныр, чазаныр ус-шевер кижилер болганнар.

Кырган-ачам чок апарганда, ол үениң чаңчылы-биле оон мөчү-сөөгүн чер кырынга салып ажааган чүве-дир. оон сөөктери дыка үр үеде адырлыбайн тудуш чыткан, оон хөрээниң сөөгүнүн иштинге дилги төрүп алган болган. А ооргазының сөөгү шуут-ла чоон кымчы сывы дег тудуш болган деп тоолчургу чугаа тарап, ону дыңнаан улус чоокка чедир сактып чугаалажып турганын-даа дыңнаан мен. Кырган-ачамның мөчү-сөөгүнүн дугайында ол тоолчургу чугаа сөөлзүредир мөге Союспаңга база мөге Даржыкка безин хамааржыр апарган дээр чүве.

Шаанда Хемчиктин Сүт-Хөлгө мөгелер хөй турган. Ынчангаш-ла Сүт-Хөлдү мөгелер чурту дижи бергени анаа эвес ийин. Ам безин узун дурт-сынның, улуг-шыырак улусту чамдык улус көргөш: «Бо-даа черле Сүт-Хөлдөн үнгөн боор» деп баштактаны кааптары безин таварылга эвес хире.

• Көдээ школаның төөгүзүндөн

СУМУЗУН АЛДАРЖЫТКАН

«Төөгүнү кижилер тургузар, төрени казак баштаар» дээр болгай. Амгы үеде билдингир дыка хөй кижилерни Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал школазы республикага «сөңнээн». Ажиттынганындан бээр 70 чылын эрткен чылын демдеглээн школага он-он чылдар иштинде кандыг нацияның төлээлери ажилдаваан дээр! Оларның аразына тывалардан, орустардан аңгыда, украиннер, белорусстар, хакастар, якуттар, буряттар база турган. Школаны аңгы-аңгы чылдарда Мөңгүн-Тайгадан, Барыын-Хемчиктен безин оолдар, уруглар дооскан.

Сумуга баштайгы школа бажынын тударынга уран-шевер туду-жулар Норбу биле Бызаң Хомушкы алышкылар, бызаңчылар Ак-Хелин (Шоюн), Дирти, Куужаан Хертек, Достак-Хырын Хертек (Аракчаа), Санынмай Хертек, Сойбун Хертек, Эзиндей, Үргене, Балчың-Даваа, каргыраалаар Чыдым Хертек (чурукчу Өнүгүнүң адазы), Сарыг-Деге Салчак дээш, өскелер-даа киришкен.

Шаанда школага аңгы-аңгы чылдарда алдарлыг артисттеривис Николай Өлзей-оол, Хүргүлек Конгар, цирк артизи Дмитрий Очур, тыва театрының хоочуну Комбу Салчак ажилдап чорааннар. Школаның хөгжүлдизинге үлүг-хуузу кириген бот-тывынгыр

композитор Алексей Анай-оолду, чогаалчы Константин Тоюнну, чогаал критиги Александр Тогу-оолду, уран шевер Тойлу Салчакты база утуп болбас.

Ырак черлерден чедип келгеш, көдээ ишчилериниң уруг-дарыын кижизидеринге улуг рольду орус башкылар: В.Л.Гаврилова, В.Г.Самойлова, М.К.Порхоникова, А.С.Дурнопьян (өөредилге эргелекчиси), М.Х.Хуруме, Т.З.Винокурова, Л.А.Кузнецова дээш, өскелер-даа ойнаан. География башкызы М.М.Грачевтун кичээлдерин өөреникчилер эң-не сонуургаар турган. Уругларга темалыг солун кезээлери, мөөрейлери школа-ның баштайгы библиотеканы Н.А.Толстихина органистап турганын

амгы үеде улуг назылыг апарган доозукчулар сактыр. Күш-культура болгаш шериг херээниң башкылары Ф.Алферова, К.Мөрзек өөреникчилериниң кадык-шыырак болу-рунче улуг кичээнге ийи салып чорааннар. Оларның ажилдап турган чылдарында өөреникчилер эртен-гиниң 7 шакта спортчу шөлге чыгы-лырын, аай-дедир маңнажып, ойнап-хөглээрин ам-даа сактыр мен.

Школаның быжыгып тургусту-нарынга улуг рольду оон директорлары ойнап турган болбайн аан. 1950 чылдарда ону эвилең-ээлдек Константин башкы, оон соонда А.Ш.Анай-оол олар удуртуп чорааннар. Директорлар Дозурашты, Сундуй-оолду, Кыргыз Доржуну, Семен Ховалыгыны, Иргит Бичелдейни, Хүреш-оол Бичелдейни, Буян-оол Конгарны, Александр Седипти дээш, өскелерни-даа кайын уттур бис. Өөредилге эргелекчизи В.К.Батуков өөреникчилер-биле шептеп, экскурсия органистап турда, амыр-ла. Орус дылды тыва уругларга өөредириниң талазы-биле езулуг мастер башкы. Бо башкы тыва чаңылдар-

ны сагыыр болгаш хүндүлээр чораан.

Бистиң школага 1956-1959 чылдарда бүдүрүлгө бригадаларының ажилын калбарткан кижини М.С.Салчак башкы чүве. Оон соонда бо талазы-биле ажил улуг деткимчени алган. Уруг-дарыгын күш-ажылга кижизидилгезинге ол улуг рольду ойнап турганы чугаа-жок. Оон бээр он-он чылдар эрте берзе-даа, сизген ажаалдазынга эки ажилдаан бистерге: Авыр-оол Кызыл-Катка, Татьяна Серенотка, Кара-кыс Кумбаадакка, Семитке, Араптанга өртектер белектер тыпсып турганын утпас мен. Тараа ажаалдазынга эки киришкен дээш чамдык оолдар, уруглар Артек аттыг пионер лагеринче баар путевкалар-биле шаңнадып турган. Маадыр Сүнчүевичиниң өөнүн ишти Елизавета Лазаревна Бай-Тал суурга бир дугаар ногаа тарып, тус чер чурттапчыларын өөредип эгелээн.

Бистиң клазывыс школа доос-кандан бээр 45 чыл болган. Ынчалза-даа школачы чылдарны кым уттурул? Мээң чаңгысклассчы эш-өөрүм ам хүндүткелдиг, алдар аттыг кижилер апаргылаан. Олар-ның аразында кымнарны чок дээр: Валентина Бадан — алдарлыг саанчы, Очур-оол Деспилдей — Кызылда улуг эмчи, Владимир Дандар — Кызыл кожуунуң чагырганының ажилдакчызы, Диизеңмаа Бадын-оол — мал эмчизи, Кара-кыс

Чүлдүм — башкы, бухгалтер... Төлөптүглерни ам-даа санап болур.

Ам ажилдап турарымыс шко-ланы 1988 чылда ажиткан. Улусону Николай Конгарның сайыттап чорааш, туттуруп каан школазы ди-жир. Школа амгы үеде кичээл бү-рүзүнүн эртем-методиктиг хандыр-рылгазының шынарын экижидер сорулгалыг ажилдап турар. Чоруп турар шенелде ажилдың угла-ныышкыны — экологтуг культураны чоннуң уран чогаалына дүүштүр сайырадыры. Экологтуг кичээл-дерни башкылар Светлана Конгар, Анай-Хаак Хомушкеевна эки эрттирип турар.

«Уран чүүлүн төөгүзү» деп чурулга студиязын аныяк башкы Меңги Чүлдүмнүн, а техниктиг студияның кичээлдерин Юрий Очур компьютер аргазы-биле чорудуп турары солун. Театр студиязын Константин Чыдым-оол биле Сиома Докпак удуртуп турар. «Сарыг-Хая» ансамблдин оол-дары республика чергелиг мөөрей-лерге безин багай эвес оюн-көргүзүлгелерин бараалгадып турган.

Школаның амыдыралы хүн бүрү «хайнып» турар. Ол ындыг турар ужурулуг-даа, чүге дизе, сумунун интеллигенциязы колдуу мында мөөңнеттинген болгай.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ, РФ-тиң өөредилгезиниң тер-гини.

С.Сарыг-оолдун төрөөн черинде

1987 чылдың октябрь 11-де Тываның бир бичежек булуну болур Торгалыг, Дус-Дагга Тывада чечен чогаалдың бирги музейи — Тываның улустун чогаалчызы С.А.Сарыг-оол аттыг музей-бажыңны суурнуң Доржукай аттыг төп кудумчузунун 84 дугарлыг бажыңыга ажиткан. Ол сактып ханмас өөрүшкүлүг хүннү торгалыгжылар кайыын уттур.

Рынок харылзааларынче чурт шилчез соонда, ажилдакчылар кызырылдазы музейни база оюп эртпээн. Музейниң бот-тускай болуп турар аргазы чок апарганы-биле ону 1990 чылда школаже шилчидип, бодувуска хүлээнип алган бис. Солушкан даргалар музей бажыңын соонда өскээр «хуулдурупкан». Ынчанга чангыс чер-чурттугларывыстың кылганы чугула ажилын чидирбези-биле школада музей-классты азы улусчу болгаш патриотчу кижизидилгениң төвү кылдыр арыглап, эдилеп келген бис. Чоннун улусчу угаадыгларына, амыдыралчы дуржулгазынга даянып, ону уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге, оларны чер чуртунга, төрөл аймаанга сонуургалдыг, ынак болурунга өөредип-кижизидеринге чогаал чурт-шинчилел музейиниң ажилы канчаар-даа аажок улуг рольдуг, кижизидикчи ужур-дузалыг болуп турар.

Чечен чогаал музейи дээрге, тыва чоннун төөгүзүндө артып калыр улуг төөгүлүг болушкун деп бистиң суурувуска музей аякыдышыкынага келген чон ынчан үнелеп демдеглээн турган.

Амгы үеде музейивистиң ажилының кол угланышкыны мындыг:

- уругларга төөгүнү, культураны, төөгүлүг тураскаалдыг черлерни айтып өөредип;
- сураглыг чангыс чер-чурттугларывыстың үлегер-чижээнге өөредип-кижизидери;

- чангыс чер-чурттуг чогаалчыларывыстың ук-ызыгуурун, оларның чогаалдарында маадырларның төөгүзүн тып шинчилээри;
- уругларны патриотчу кижизидилгеге, улусчу чаагай чанчылдарның дуржулгазынга даянып өөредип.

Музейде «Салгал» чогаал бөлгүмү, «Чалым-Хая» ши бөлгүмү, «Аныяк чурт шинчилекчизи» бөлгүм ажилдап турар. Музейни сонуургап, Тываның барык булуң бүрүзүндө, Моол Республикандан, Алтайдан, Россияның янзы-бүрү регионнарындан аалчылар, кызыгааржылар, Германия болгаш Франциядан туристер кээп турар. Эрткен чылын музейниң 20 чыл

Школа музейи

болганының байырлыг хүнүндө база-ла улуг аалчылар: ТР-ниң культура сайыды В.О.Донгак, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатаның депутаты Р.Д.Деге кээп, демдеглел дептеринге холунун үжүүн арттырган.

Музейге янзы-бүрү ужуражылгаларны, амыдыралчы кичээлдерни, чогаал бюллетеньнерин үндүрери, уран номчулгалар мөөрейлерин, экскурсияларны болгаш «Төгериң столдар» эрттирери чанчыл апарган. Оон ачызында музей активиниң уругларындан Меңги Бады-Суур, Тежик Айдыс (10 кл.), Сырга Чымбалак (10 кл.), Шончалай Осурбай, Менгилең Донгак (11 кл.) кожуун болгаш республика чергелиг эртем-практиктиг конференцияларга идепкейлиг кижип келгенер.

Эрткен өөредилге чылында «С.Сарыг-оолдун «Аңгы-оолдун тоожузу» улусчу чаагай чанчылдарны, езулалдарны көргүскени» деп республика чергелиг эртем-практиктиг конференцияны

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажилдакчылары музейниң баазасынга организастап эрттирген. Республиканың тос кожууннарындан тозан ажыг башкылар боттарының илеткелдерин номчуп, арга-дуржулгазын солушканнар. Оларның аразында Тываның эртем-шинчилел институтунун эртем ажилдакчылары У.А.Донгак, М.Б.Кунгаа, ТывКунун башкызы М.А.Күжүгет олар киришкен.

Улусчу кижизидилгеге, чанчылдарга, чоннун алдарлыг төөгүзүнге даянып, уругларның сагыш-сеткил культуразын байыдып сайзырадырын үе негеп келген. Тываның чамдык школаларында эртем-шинчилел болгаш шенелде ажилдарының чоруттунуп турары база ол ышкаш мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерге өөредилгениң бедик шынарын күүседип, деткип эгелзени өөрүнчүг болгаш бурунгаар депшилге-дир деп санап турар мен. Аңаа үндезилээш, салым-чаянныг уругларны деткип, сайзыраңгай бо үеде улусчу амыдыралга ажи-төлдү өөредип-кижизидери-биле мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерниң негелдезинге даянып ажилдаары бир кол сорулгавыс. «Литература чурт-шинчилел музейиниң өөредилге-кижизидилге ажилына салдары» деп шенелде ажилывыстың кол угланышкыны-даа ол. Көскү түнелдерлиг, чогаадкыч болгаш чаарткыч ажилдаарын амгы үе негеп турар.

Ынчанга эрткен чылын республика иштинге чарлаттыгган «Эң эки школа музейи» деп конкурска үшкү черни чаалап алганывыс бистиң чурт-шинчилел ажилывыстың бир чедишкени-дир деп түннөп болур.

Светлана СЕДЕН-ООЛ,
Дус-Даг школазында музей башкызы.

Байыр чедирип тур бис

Бистиң ававыс, кырган-ававыс **Анай Хүлеровна БААДЫРНЫҢ** март 4-те база ававыстың эжи **Галина Александровна САНДЫКЧАПТЫҢ** март 7-де 60 харлаан байырлалдары. Ынак ававыска, кырган-ававыска, оон эжи Галина Александровнага юбилейлери-биле база март 8 байырлалын таварыштыр изиг байыр чедирип, каң дег кадыкшылды; узун назынны, өөрүшкүнү, аас-кежикти күзедивис!

Өөнүң ээзи, уруглары, оолдары, күдээлери кенээтери, хей санныг уйнуктары.

Март 8 байырлалын таварыштыр

Ынак эжим, хин кезер эмчи, «Хүндүткелдин демдээ» орденниң эдилекчизи **Саяна Кыргысовна Кара-Салга**, кыстарым: **Маргарита, Чечек, Чечена** база кенээттерим: **Аяна, Марина, Аржаана** болгаш 4 оолдун хеймери дунмам **Алдын-кыс Сувановна Дондукка** частын баштайгы айы-биле, март 8-биле байыр чедиришаан, бүгүдеге чүгле экини күзевешаан, чер кырында бар-ла чечектерни сунуп, кадыкшылды, узун назынны күзеп ор мен.

Дамба Суванович КАРА-САЛ.

Бүгү-делегейниң Херээженнер хүнү март 8 таварыштыр уругларым авазы **Екатерина Донгаконнага**, уругларым — **Айлана Маадыр-ооловнага**, **Аяна Маадыр-ооловнага**, **Айна Маадыр-ооловнага** база уйнуктарым **София** биле **Сергекмаага**, ол ышкаш **Ак-Тал суурнуң херээжен чонунга** дараазында одуругларны бараалгаттым:

*Магалыг-ла чылыг че
Март ай-даа үңүп келди,
Херээжен чон кезээ шагда
Хей-агды бедик чорзун!*

*Чамбы-дилке чаштар, төлдер бодараткаш,
Чаагай үңүл бидирчкен иелерге,
Сүттүг шайым өрү-күдү өргүчүшаан,
Сүлдө-сүзүц бедизин деп алган тур мен!*

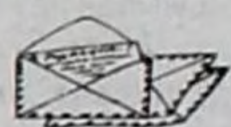
Маадыр-оол АГЫЫ,

Ак-Тал суур.

Бүгү-делегейниң Чогаалчылар хүнү-биле

Дүң, март 3-те, Бүгү-делегейниң Чогаалчылар хүнүн таварыштыр Тыва Республиканың бүгү чогаалчыларына, боттарының күжүн чогаалга шенеп турар улуг, биче чонга, чогаалга ынак республиканың бүгү чурттакчыларына изиг байырны чедирип, чогаал делегейи кижип бүрүзүнге амыдыралының ак оруунун айтыкчызы боорун күзедивис.

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери.

Чагаалар аразындан

Чогаалдары дидим

Бо чылдың № 10 «Шын» солунга Тывада кым деп чогаалчының номнарын орус дыл кырында очулдуру экил деп айтырыгны салганын номчудум. Мен бодаарымга, Тывада билдингир апарган элээн каш тоожуларның автору, чогаалчы, альпинист Маадыр-оол Ховалыгның чогаалдарын өске дылче очулдуруп болза, ажырбас деп бодаар мен. Оон чогаалдары амыдыралды шын көргүзүп турар, чечен-мерген болгаш дидим-дир деп үнелээр-дир мен. Чогаалчылар эвилелиниң даргазынга сонгутканы база чүүлдүг-дүр. Оон бижээни «Самдар тоожузу» кирген чогаалдарны болгаш өске-даа ажилдарны шилип тургаш, очулдуруп болза деп саналдап тур мен.

Сергей ИРГИТ,
хөөмейжи.

Бай-Тал суур

СОРУК КИИРГЕН

Успенка ортумак школазының 1-ги категорияның дээди эртемниг башкызы, директору **Ольга Карбуевна Чунарева. 2005 чылда «Эң эки ажил-агый-жы школа» дээш ТР-ниң Президентизиниң 150000 акша шаңналын алган.**

Эрткен 2006-2007 өөредилге чылында школаның музейи ажиткан. Ону Успенка ортумак школазынга директорлап ажилдап чораан **Лариса Болуш-ооловна Ооржактың** чырык адынга тураскааткан. Ында солун экспонаттар чыгыдып турары өөрүнчүг. Бистиң коллектив «Школа көдээ суурда культураның төвү» деп төлевилел-биле ажилдап турар. Оон аңгыда ортумак школаның педколлективи «Малышок» уруглар сады-биле демниг ажилдап турар. Ийи коллежавыс «РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы» хөрек демдээниң эдилекчилери. Ол дээрге **Лариса Климовна Монгуш** биле **Ольга**

Карбуевна Чунарева-дыр.

Кожуун болгаш республика чергелиг спортчу маргылдааларга өөреникчилеривис шаңналдыг черлерни чаалап ап келген. Күш-культура башкылары **А.В.Ооржак, Ч.К.Д. Ойнарова** оларның ажилының түңнели оон көскү. Эрткен өөредилге чылында бистиң школаның командазы республика чергелиг туриадага тиилекчи болган. Оон аңгыда «Эң-не тергийн хүндүскү лагерь», «Эң мурнакчы технологиялар-биле ажилдап турар школа» мөөрейлерге бирги черни ээлээн.

«Өөредилге» национал төлевилел-биле чоокта чаа биология-география башкызы, улус өөредилгезиниң тергийн **А.К.Тюлюш** кабинетинге дериг-херекселдерни алган. Мындыг деткимче коллективти улам сорук кирип, эки ажилче углап турар. Школавыска чоргаарланыр бис.

Д.ООРЖАК,

орус дыл, чогаал башкызы.
Таңды кожуун.

ТУТТУНУП ТУРАП БАЖЫНДА КВАРТИРАЛАР САДЫП ТУРАП

Энергетиктер районунда туттунуп турар 3 каат 30 квартиралыг бажында квартираларны садып алырын «Энергия тудуу» КХН-ни чарлап тур. Бажың Буренская кудумчузунда турар, чанында школа, уруглар сады бар.

Бажында 1, 2, 3 өрээлдиг квартиралар балконнарлыг болгаш лоджияларлыг, квартираларның шөлү 45 дөрбелчин метрден 100 дөрбелчин метрге чедир бар. Соңгаларын болгаш оон ийлерин пластиктен кылган. Кирер эжиктери демир, чылыгны, изиг болгаш соок сугларны квартира бүрүзүндө аңгы санап турар.

Бажың дугайында айтырар адреси:

Колхозная кудумчузу, б. 2а.

Харылзажыр телефоннары: 5-90-03 (17 шакка чедир); 5-89-31 (17.00 шак соонда долгаар).

«СУБУДАЙ» КАБ дыңнадып тур

Таңды кожуунун Успенка сумузуңуң «Субудай» көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң дүшкенин барымдаалааш, аңаа хамаарылгалыг бүдүрүлгелерни 1 ай дургузунда санажып алырын дыңнаттывыс.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.
КИДИСТЕР: юстиция-политиктиг юлдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, үлетпур — 2-40-77. e-mail: shyn@tuv.ru
Солун келбейи барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тыраж 10000. Чагыг 22. Номериң парлаггаже дужааган: график езуугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг курүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.